

daśa-ślokī-bhāṣyam

amanda-vṛndāvana-mandirodare
suhema-ratnāvali-citra-kuṭṭime |
sahopaviṣṭam priyayā samānayā
govinda-devam sa-gaṇam samāśraye ||1||

tadīya-sevādhipatiṁ mahāśayam
samasta-kalyāṇa-gauṇaika-mandiram |
vārendra-viprānvaya-bhūṣaṇam gurum
bhaje'nisam śrī-hari-dāsa-samjñakam ||2||

tasyaiva kāntā-paricāraḥ'sau
tayoś ca dāsaḥ kila ko'pi nāmnā |
svakīya-lokasya tadīya-dāsyē
mati-praveśāya karoti yatnam ||3||

samsāra-kūpe patitān aśeṣān
uddhartu-kāmaḥ kali-kāla-lokān |
yaḥ prādurāsīt kila gauḍa-deśe
caitanya-candraṁ tam aham prapadye ||4||

iha khalu nija-bhajana-rasāmṛta-vitarāṇenādhyātmikādi-trividha-tāpa-pariśamana-pūrvakam
sarvān eva jīvān samuddidhīrṣur bhagavān śrī-kṛṣṇa-caitanya-candro'vatatāra | avatīrya ca
dāsyā-sakhya-vātsalyādi-nānā-vidha-bhakti-vāsanā-vāsītantaḥkaraṇebhyo nānā-vidha-
bhaktebhyas tām tām eva tad-abhirucitām bhaktim vitīrṇavān | nija-varga-śikṣaṇārtham
rahasi svayam anuṣṭhīyamānām svābhimatām tu śrī-rūpa-gosvāmibhyaḥ ||

nanu śrī-kṛṣṇa-caitanyasya bhagavattve tāvat kim pramāṇam iti cet, satsv api bahuṣu purāṇa-
vacana-vidvad-anubhavādiṣu sakalopaniṣat-sāra-bhūtam bhagavad-gītopaniṣad-vacanam eva
prathamatas tāvad avadhāryatām | tad yathā—[dharma-samsthāpanārthāya sambhavāmi yuge
yuge](#) (4.8) iti | dharmas ca tat-pravartita-nāma-saṅkīrtana-rūpa eva mukhyaḥ kalau | yad
uktam śrī-viṣṇu-purāṇa—

[dhyāyan kṛte yajan yajñais tretāyām dvāpare'rcayan |](#)
[yad āpnoti tad āpnoti kalau saṅkīrtya keśavam ||](#) [ViP 6.2.17] iti |

śrī-bhāgavate tu spaṣṭam eva tasya bhagavattvam nirūpitam | tathā hy ekādaśa-skandhe kali-
yugopāśya kathana-prasaṅge—

[kṛṣṇa-varṇam tviṣākṛṣṇam sāṅgopāṅgāstra-pārsadam](#)
[yajñaiḥ saṅkīrtana-prāyair yajanti hi su-medhasaḥ ||](#) [BhP 11.5.32]

asyārthaḥ—tviṣā kāntyā yo'krṣṇo gauras tam sumedhaso vivekinaḥ kalau yajanti upāsate | kair yajanti ? tatrāha--yajñaiḥ pūjā-sambhāraiḥ | kimbhūtair yajñaiḥ ? saṅkīrtana-prāyaiḥ | saṅkīrtana-bahubhir militvā atyuccaiḥ śrī-krṣṇa-gānaṁ, tat-pradhānaiḥ | krṣṇa-varṇaṁ krṣṇa-krṣṇeti nāma varṇayati yas tam | prema-vivaśatayā gāyati, parama-kāruṇikatvenopadiśati ca sva-bhaktebhya iti tathā tam | kim ca, kara-caraṇādīny aṅgāny eva parama-sundaratvāt upāṅgāni, kaustubha-vanamālā-muralī-prabhṛti-bhūṣaṇādīni mahā-prabhāva-mayatvād astrāṇi ca | sudarśanādy-astra-nirgrāhya-daitya-tulyānām bahirmukhāṇām aṅgādi-darśanād evāsura-svabhāva-parityāgena bhagavad-bhaktau pravṛtteḥ, tathā sarvadaikānta-vāsitvena pārśadāś ca te tathā | yad vā, pārśadāḥ śrīmad-advaitācāryādayaḥ taiḥ saha vartamānam | asya gauratvaṁ ca—

āsan varṇās trayo hy asya grhṇato 'nuyugam tanūḥ |
śuklo raktas tathā pīta idānīm kṣṇatām gataḥ || [BhP 10.8.13]

iti garga-vacane pārīṣeṣya-pramāṇāc ca | tathā hi—idānīm kṣṇatām gataḥ ity atra idānīm ity anena dvāparasyoktatvāt | dvāpare bhagavān śyāmaḥ ity ekādaśa-skandhe (5.27) 'bhidhānāc ca śrī-krṣṇasya dvāparopāsyatvaṁ vyaktam | śukla-raktayoḥ satya-tretayor upāsyatvaṁ satya-tretopāsyatvenaikādaśa eva varṇitam ca | kalau śrī-gauraḥ pariśiṣyate | ato vaiśampāyanīya-sahasra-nāma-stotre—suvarṇa-varṇa-hemāṅgo varāṅgaś candanāṅgadī | tathā—sannyāsa-kṛc chamaḥ śānto niṣṭhā-śānti-parāyaṇaḥ ity ādīni tasyaiva nāmāni paṭhitāni iti sāmpradāyikāḥ ||

nanu, āsann ity anena pītasytātītatva-nirdeśāt katham bhāvino gaurasya grahaṇam iti cet—
prācīna-śrī-gaurāvatārāpekṣayātīta-nirdeśād iti brūmaḥ | na hy asminn eva kalau śrī-gaurāvatāraḥ | kintu yadā yadā dvāpare śrī-krṣṇasyāvatāras tadā tadaiva kalau śrī-gaurāvatārasya niścayāt | tasya sāksāc chrī-krṣṇatvasya sarva-vidvad-anubhava-siddhatvāt, munīnām api manaso'py agocarasya śrī-krṣṇāvatāra-rahasya-caritasya tena prakāśanāc |

nanu tasya śrī-krṣṇatve—

pratyakṣa-rūpa-dhṛg devo dṛśyate na kalau hariḥ |
kṛtādiṣv eva tenaiṣa triyugaḥ paripathyate ||
kaler ante ca samprāpte kalkinam brahma-vādinam |
anupraviśya kurute vāsudevo jagat-sthitam ||

iti triyuga-nāmākhyātr-**viṣṇu-dharma**-vacanāt tasya kalau pratyakṣatā virudhyeteti cen na | yata idam eva tasya sāksāc chrī-krṣṇatve mukhyaṁ liṅgam niratīśayaiśvaryatvena maryādām atikramya kali-prathame'vasthānavad asyāpi tathātvenaiva kalāv avataraṇa-sambhavād iti | atha vidvad-anubhavaḥ tatra parama-vidvac-chiromaṇīnām śrī-sārvabhauma-bhaṭṭācāryāṇām, yathā—

kālān naṣṭam bhakti-yogaṁ nijam yaḥ
prāduṣkartuṁ kṣṇa-caitanya-nāmā |
āvirbhūtas tasya pādāravinde
gāḍham gāḍham liyate citta-bhṛṅgaḥ || iti |

śrī-prabodhānanda-sarvasvatīnām, yathā—

vande taṁ kṛṣṇa-caitanyaṁ gauram kṛṣṇam api svayam |
yo rādhā-bhāva-samlubdhaḥ svaṁ bhāvaṁ nitarāṁ jahau ||

śrī-sanātana-gosvāminām, yathā—
vande śrī-kṛṣṇa-caitanyaṁ bhagavantaṁ kṛpārṇavam |
prema-bhakti-vitānārtham gauḍeṣv avatatāra yaḥ ||

śrī-rūpa-gosvāminām, yathā **stava-mālāyām**—
apāraṁ kasyāpi praṇayi-jana-vṛndasya kutukī
rasa-stomaṁ hṛtvā madhuraṁ upabhoktuṁ kam api yaḥ |
rucim svām āvavre dyutim iha tadīyāṁ prakāṣayan
sa devaś caitanyākṛtir atitarāṁ naḥ kṛpayatu ||

śrī-raghunātha-dāsa-gosvāminām, yathā **muktā-caritre**—
nijām ujjalitām bhakti-sudhām arpayituṁ kṣitau |
uditam taṁ śacī-garbha-vyomni pūrṇam vidhuṁ bhaje ||

śrī-jīva-gosvāminām, yathā **bhāgavata-sandarbhe**—
antaḥ kṛṣṇam bahir gauram darśitāṅgādi-vaibhavam |
kalau saṅkīrtanādyaiḥ smaḥ kṛṣṇa-caitanyaṁ āśritāḥ ||

ity alam ativistareṇa |

tad evaṁ tasya bhagavattve siddhe tad-upadiṣṭārthaika-prameyatvād asya granthasyāpi
parama-smṛti-rūpatvaṁ siddham | śrī-rūpa-gosvāmino'pi—

sevā sādḥaka-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |
tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ || (Bṛṣ 1.2.295)

ity ādinā tām eva bhaktim mukhyatayā nirūpya stotrādi-dvāreṇa bahudhā prapañcitavanto'pi
rahasyātirahasyatayā sva-gaṇātiriktebhyo gopanāya naikatra kutrāpi krameṇa tad-anuṣṭhāna-
prakāram nirūpayāmāsuḥ | yadā ca svīyānām āgrahēṇa tan-nirūpaṇe pravṛttās tad eva teṣāṁ
bhagavat-prāpti-samaya upasthito babhūva | taṁ ca samayaṁ svayam eva jñātvā
paramāptatamebhyaḥ śrī-kṛṣṇa-dāsa-kavirāja-mahānubhāvebhyaḥ sāṅgam eva tat-prakāram
upadiśya tvayaivaitat prakāśanīyam iti tān praty ājñāpitavantaḥ | te ca tad-ājñā-parādhīnāḥ
svīya-jana-prārthanā-vaśam gatās ca santas tad-eka-pratipādaka-bhagavan-naityika-carita-
varṇanātmaka-śrī-govinda-līlāmṛtābhīdha-mahā-kāvya-racanā-vyājena yathopadeśam eva tat-
prakāram nirūpayām babhūvuḥ | punaś ca tām eva bhaktim atilaghunopāyena bālān
grāhayituṁ tad eva bhagavan-naityikaṁ caritaṁ siddhāntena sūtrayanto daśa-ślokīm
praṇītavantaḥ | tatraikena prathamataḥ sarva-māthura-vaiṣṇava-sampradāya-siddha-
siddhānta-rahasya-nirūpaṇam, dvitīyena pūrva-ślokāvaśiṣṭa-siddhānta-kathana-pūrvakam
aṣṭa-kālikayā naityika-līlāyāḥ saṅkṣepēṇa kathanaṁ, śeṣair aṣṭabhiḥ ślokais tasyā eva līlāyāḥ
krameṇa pṛthak pṛthag-varṇaneti vivekaḥ ||

atha siddhānta-nirūpaṇa-puraḥsaram adhikāry-abhidheya-sambandha-prayojanākhyam
anubandha-catustayam nirūpayann abhidheyasya namaskāra-lakṣaṇam maṅgalam ācarati—
tatra rāga-mārgānugāmino'dhikāriṇaḥ | naityikam caritam abhidheyam | tad-granthena saha
vācya-vācaka-bhāvāḥ sambandhaḥ | mānasī sevā prayojanam | prema-sevā-prāptis tu
prayojanasya prayojanam iti | tac ca maṅgalācaraṇa-padyam, yathā—

**śrī-rādhā-prāṇa-bandhoś caraṇa-kamalayoḥ keśa-śeṣādy-agamyā
yā sādhyā prema-sevā vraja-carita-parair gāḍha-laulyaika-labhyā |
sā syāt prāptā yayā tām prathayitum adhunā mānasīm asya sevām
bhāvyaṁ rāgādhva-pānthair vrajam anucaritam naityikam tasya naumi || 1 ||**

asyārthaḥ—śrī-rādhā-prāṇa-bandhoś caraṇa-kamalayor yā prema-sevā sā yayā mānasyā
sevayā prāptā syāt tām asya śrī-rādhā-prāṇa-bandhor mānasī-sevām prathayitum vistārayitum
tasya śrī-rādhā-prāṇa-bandhor vrajam anu vrajam lakṣikṛtya yat naityikam caritam dainandinī
lilā tan naumīty anvayaḥ | kimbhūtā ? prema-sevā sādhyā aśeṣa-sādhana-kandaika-phala-rūpā
| phala-rūpatvam ca tasyāḥ parama-puruṣārthatvād eva | tathā hi—dharmārtha-kāma-
mokṣākhyāś catvāraḥ puruṣārthāḥ suprasiddhāḥ | tebhyo'pi bhagavat-sevaiva parama-
puruṣārthaḥ | sevā-sukhānubhavinām tad-anādara-śravaṇāt | tathā hi **ṛtīya-skandhe** (4.15)
śrīmad-uddhava-vacanam—

ko nv īsa te pāda-saroja-bhājām
sudurlabho 'rtheṣu caturṣv apiha |
tathāpi nāham pravṛṇomi bhūman
bhavat-padāmbhoja-niṣevaṇotsukaḥ || iti |

hayaśīrṣa-pañcarātre ca—

na dharmam kāmam artham vā mokṣam vā varadeśvara |
prārthaye tava pādābje dāsyam evābhikāmaye ||

kim ca, duḥkha-hāniḥ sukhāvāptiś ca puruṣārtha ity eke, sukhāvāpti-mātram ity apare | tad
ubhayaṁ tu sevā-sādhane'pi dṛśyate | tatrādyam yathā **śrī-bhāgavate--aśeṣa-saṅkleśa-śamam
vidhatte; guṇānūvāda-śravaṇam murāreḥ** [BhP 3.7.14] iti | dvitīyam ca, yathā tatraiva—

ekāntino yasya na kañcanārtham
vāñchanti ye vai bhagavat-prapannāḥ |
aty-adbhutam tac-caritam sumāngalam
gāyanta ānanda-samudra-magnāḥ || [BhP 8.3.20] iti |

ata evoktam **pañcama-skandhe--madhudviṭ-sevānurakta-manasām abhavo 'pi phalguḥ** [BhP
5.14.44] iti | tad evam sāmānyato bhagavat-sevāyāḥ parama-puruṣārthatve siddhe'pi nikhila-
bhagavad-āvīrbhāveṣu śrī-kṛṣṇasya svayam-bhagavattvena sarvāvatāritvena
niratisāyaiśvaryatvena ca śreṣṭhatām ālocya bhagavataś caraṇa-kamalayoḥ prema-sevā sādhyā
iti noktam ||8||

tatrānanyāpekṣi bhagavattvaṁ svayaṁ bhagavattvaṁ | tad, yathā śrī-bhāgavate--ete cāṁśa-
kalāḥ pumsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayaṁ [BhP 1.3.28] iti | sarvāvatāritvaṁ, yathā **brahma-**
samhitāyām—

īśvaraḥ paramaḥ kṛṣṇaḥ saccidānanda-vigrahaḥ |
anādir ādir govindaḥ sarva-kāraṇa-kāraṇam || [Bṣ 5.1] iti |

tathā—

yasyaika-niḥśvasita-kālam athāvalambya
jīvanti loma-vilajā jagad-aṇḍa-nāthāḥ |
viṣṇur mahān sa iha yasya kalā-viśeṣo
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || [Bṣ 5.48] iti |

tathā—

rāmādi-mūrtiṣu kalā-niyamena tiṣṭhan
nānāvatāram akarod bhuvaneṣu kintu |
kṛṣṇaḥ svayaṁ samabhavat paramaḥ pumaṁ yo
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || [Bṣ 5.39] iti |

niratiśayaiśvaryatvaṁ, yathā **trīya-skandhe**—

svayaṁ tv asāmyātiśayas tryadhīśaḥ
svārājya-lakṣmy-āpta-samasta-kāmaḥ |
balim haradbhiḥ cira-loka-pālaiḥ
kirīṭa-koṭy-eḍita-pāda-pīṭhaḥ || [BhP 3.2.21] iti |

tatrāpi gokule tasya pūrṇatama-prakāśāt sarvāsādhāraṇa-guṇa-catustayavattvāc ca śrī-
kṛṣṇasya caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti noktam |

tatra gokule tasya pūrṇatamatā, yathā hy ākare—

nitya-guṇo vanamālī, yad api śikhāmaṇir aśeṣa-netṛṇām |
bhaktāpekṣikam asya, trividhatvaṁ likhyate tad api ||
hariḥ pūrṇatamaḥ pūrṇataraḥ pūrṇa iti tridhā |
śreṣṭha-madhyādibhiḥ śabdair nāṭye yaḥ paripaṭhyate ||
prakāśitākhila-guṇaḥ smrtaḥ pūrṇatamo budhaiḥ |
asarva-vyañjakaḥ pūrṇataraḥ pūrṇo'ḥpa-darśakaḥ ||
kṛṣṇasya pūrṇatamatā vyaktābhūd gokulāntare |
pūrṇatā pūrṇataratā dvārakā-mathurādiṣu || [brs 2.1.220-223] iti |

gokule pūrṇatamatābhivyaktiś ca nikhila-guṇānām tatra pakāśanenaiva | guṇās trividhāḥ—
asādhāraṇāḥ, sādharmaṇāḥ, sādharmaṇāsādhāraṇāś ceti | tataḥ sādharmaṇāsādhāraṇānām
pūrṇatama-samjñā boddhavyāḥ | prakāśanaṁ ca asādhāraṇānām svarūpataḥ teṣāṁ
amśābhāvāt | anyeṣāṁ tu amśataḥ | sādharmaṇānām pūrṇatvena sādharmaṇāsādhāraṇānām
pūrṇatamatvenaivety arthaḥ | tatra pūrṇatvādi-tritaya-viśiṣṭa-kṛṣṇa-mātra-vṛttayaḥ
pūrṇatamaḥ | te ca madhuraiśvarya-madhura-nānavattvaṁ madhura-kṛpāvattvaṁ ceti trayāḥ
| tatra ca pūtanā-śakata-tṛṇāvarta-yamalārjuna-vatsāgha-baka-śaṅkhacūḍa-vyomāriṣṭa-keśi-
vadhādinā māt্রে viśva-rūpa-pradarśanena tayā dāma-bandhane vibhutva-prakāśanena kāliya-

damana-dāvāgni-mokṣaṇa-govardhanoddhāraṇādibhir bāla-kṛīḍāyām braham-rudrādiṣv apy
akṛk-pātādinā ca mādihuryāparityāgena yad aiśvaryādikaṁ prakāśyate, tat khalu
madhuraiśvaryādikaṁ ity ucyate | teṣu mādihuryāparityāgaś ca tenaiva vapuṣā teṣāṁ
alaukikānām karmaṇām karaṇāt | tad uktam ākare--

caturdhā mādihurī tasya vraja eva virājate |
aiśvarya-kṛīḍayor veṇos tathā śrī-vigrahasya ca || [LBhāg 1.5.526]

tatra aiśvaryasya –

kutrāpy aśruta-pūrveṇa madhuraiśvarya-rāśinā |
sevyamāno haris tatra vihāraṁ kurute vraje ||
yatra padmaja-rudraādyaiḥ stūyamāno'pi sādihvasāt |
dṛg-anta-pātam apy eṣu kurute na tu keśavaḥ || [LBhāg 1.5.527-8]

yathā **brahmāṇḍe** śrī-nārada-vākye—

ye daityā duḥśakaṁ hantum cakreṇāpi rathāṅginā |
te tvayā nihataḥ kṛṣṇa navyayā bālya-līlayā ||
sārdham mitrair hare kṛīḍan bhrū-bhaṅgam kuruṣe yadi |
sa-śaṅkā brahma-rudrādyāḥ kampate kha-sthitās tadā || ity antena granthena |

vraja evety eva-kāreṇa mathurā-dvārake vyāvartayati | tayor vyāvṛtiś ca pūrṇatama-
madhuraiśvaryasya tatrāsattvāt | anyeṣāṁ trayāṇām sarvathā rahasyatvāc ca | madhuraiśvarya-
mātraṁ tu tatrāsty eva | ata evāsyā nāsādhāraṇatvaṁ, anyathā tv asādhāraṇānām,
catuṣṭayatva-pratijñā hānir api prasajyeta ||9||

madhura-nānavattve, yathā **brahmāṇḍa-purāṇe**—

sahasra-nāmnām puṇyānām trir āvṛtṭyā tu yat phalam |
ekāvṛtṭyā tu kṛṣṇasya nāmaiva tat prayacchati || iti |

etad-vacanaṁ gokula-līlādi-trividha-līlā-parāṇām sarveṣāṁ śrī-kṛṣṇa-nāmnām mādihātmya-
paraṁ, tādrśa-tadiyāṣṭottara-śata-nāmnām prakaraṇe'py abhidhānāt kṛṣṇeti-varṇa-
dvayātmaka-mādihātmya-paraṁ, yathā **viṣṇu-dharmottare**—

satyaṁ bravīmi te śambho gopaṇīyam idaṁ mama |
mṛta-saṅjīvanī nāma kṛṣṇākhyam avadhāraya || iti |

skānde prabhāsa-khaṇḍe—

madhura-madhuram etan maṅgalaṁ maṅgalānām
sakala-nigama-vallī-sat-phalam cit-svarūpam |
sakṛdapi parigītaṁ śraddhayā helayā vā
bhṛgu-vara nara-mātraṁ tārayet kṛṣṇa-nāma || iti |

madhurebhyāḥ śrī-rāma-nāmadibhyo'pi madhuraṁ, maṅgala-rūpāṇām teṣāṁ api parama-
maṅgala-rūpam ity arthaḥ | ata eva veda-latāyāḥ prakṛṣṭam phalam parir niṣedhe | parigītam
agītam śraddhayā helayā vā sakṛd api anuccāritam api uccāraṇāya kṛta-prayatnasya kaṇṭha-

sthitam apīty arthaḥ | tat tat tu tādṛśatvenāpy uccāritam eva | ata eva nara-mātraṁ mūkam apīty arthaḥ | tat tat tu na tathā [amūka-loka-sulabhaḥ](#) [nāma-kaumudī 3.1] ity ukteḥ |

ata eva citāṁ teṣāṁ svarūpaṁ svasya vācyāmsīno vācaktavād iti kṛṣṇa-śabdasya ca [tamāla-syāmala-tviṣi yaśodā-stanandhaye rūḍhiḥ](#) iti [nāma-kaumudī 3.1] tatraiva tasya mukhyā pravṛttir iti śrī-lakṣmīdhara-caraṇāḥ | pūrṇa-pūrṇatare ca tat-tad-rūpā pravṛttir asty eveti mukhya-padopanyāsaḥ | asādhāraṇa-guṇānām tu pūrṇatamatvam | svarūpa-mādhuryādīnām asādhāraṇatvena pratiyoginām pūrṇa-pūrṇatarānām teṣāṁ abhāvāt | tat-tad-abhāvaś ca bālyapauganḍa-gopa-kumāratvādi-viśeṣānābhāva-kṛta-viśeṣyābhāvāt | veṇu-mādhuryādīnām tu svarūpata evābhāvāc ca | sādharma-guṇānām ca pūrṇa-pūrṇatareṣv apī vṛtter na pūrṇatamatvam | pūrṇatamatvaṁ hi pūrṇa-pūrṇatarāpekṣayā na tv apūrṇāpekṣyāpi | tad-itara-vṛttayaś ca te pūrṇā eva tad uktam—[jīveṣu ete vasanto’pi bindu-bindutayā kvacit](#) [brs 2.1.30] iti | [amśena giriśādiṣu](#) [brs 2.1.30] iti | [amī kṛṣṇe kilādbhutāḥ](#) [brs 2.1.40] iti ca | tataś cāpūrṇāpekṣayā teṣāṁ pūrṇataiva śrī-kṛṣṇe, tad apy uktam--[paripūrṇatayā bhānti tatraiva puruṣottame](#) [brs 2.1.30] iti |

tad atrāyaṁ niṣkarṣaḥ— asādhāraṇa-guṇānām pratiyogya-sad-bhāvāt sādharma-guṇānām ca pratiyogītareṣv apī sattvān na pūrṇatvaṁ pūrṇataratvaṁ pūrṇatamatvaṁ tad-bhinnānām tu madhuraiśvarya-madhura-kṛpā-madhura-nāmnām pūrṇādi-traya-mātra-vṛttitvāt yathāyatham pūrṇatvaṁ pūrṇataratvaṁ pūrṇatamatvam apīti | atra pūrṇatvaṁ tu svarūpata eva pūrṇatarādy-apekṣayā veti nāpūrṇāpekṣayety alam vistareṇa | dvārakā-mathurādiṣv iti [dvandvāt param śrūyamāṇaṁ pratyekam abhisambadhyata](#) iti nyāyenādi-śabdasya pratyekam yogah |

tataś ca dvārakādiṣv iti ādi-śabdād dhastināpurendraprasthayor grahaṇaṁ, grahaṇam | mathurādiṣv ity atra ca brahma-hradākrūrayor grahaṇam | dvārakādiṣu pūrṇatā, mathurādiṣu pūrṇataratā iti yathā-kramaṁ yojyam | mathurādiṣu nara-līlā-prādhānyān mādhuryāparityāgenākrūrāyaiśvarya-darśana-kuvalayāpīḍa-cānūrādi-kaṁsa-jarāsandha-śalya-vadhaḥ | sakṛd uccāraṇa-mātreṇa sāṅga-vedādi-grahaṇa-guru-putrānāyana-yādava-dvārakā-prāpaṇa-kālayavana-ghātanādi-līlānām karaṇāt pūrṇatara-prakāśatā | dvārakādiṣu tu bāhulyenāviśkṛtaiśvaryatvāt prāyaḥ prāduṣkṛta-caturbhujatvāc caidyā-dantavakrādi-mokṣaṇa-parīkṣid-rakṣaṇa-nāradāya yogamāyā vaibhava-darśanādi-līlā-karaṇe’pi pūrṇa-prakāśataveti bhāvaḥ |

evam saty ākaroktaṁ mathurā-vṛndāvanayor eka-jātiya-dhāmatvaṁ dvārakāpekṣayā mathurāyā utkarṣatvaṁ ca saṅgaccheta | tad yathā--

[dhāmāsya dvididham proktaṁ māthuraṁ dvārvatī tathā |](#)

[māthuraṁ ca dvidhā prāhur gokulaṁ puram eva ca ||](#) [LBhāg 1.5.497]

tathā—[evam sapta-purīṇām tu sarvotkṛṣṭām tu māthuram |](#) [LBhāg 1.5.505] iti [pādma-vākyam](#) tatrodāhṛtam iti ||10||

athāsādhāraṇa-guṇa-catuṣṭaya-vivekārtham sādharma-guṇā likhyante, te cuktā ākare—

[ayam netā suramyāṅgaḥ sarva-sal-lakṣaṇānvitaḥ |](#)

ruciras tejasā yukto balīyān vayasānvitah ||23||
 vividhādbhuta-bhāṣā-vit satya-vākyah priyam vadaḥ |
 vāvadūkaḥ supāṇḍityo buddhimān pratibhānvitah ||24||
 vidagdhas caturo dakṣaḥ kṛtajñaḥ sudṛḍha-vrataḥ |
 deśa-kāla-supātrajñaḥ śāstra-cakṣuḥ śucir vaśi ||25||
 sthīro dāntaḥ kṣamā-śīlo gambhīro dhṛtimān samaḥ |
 vadānyo dhārmikah śūrah karuṇo mānya-mānakṛt ||26||
 dakṣiṇo vinayī hrīmān śaraṇāgata-pālakaḥ |
 sukhī bhakta-suhṛt prema-vaśyah sarva-śubhaṅkaraḥ ||27||
 pratāpī kīrtimān rakta-lokaḥ sādhu-samāśrayah |
 nārī-gaṇa-manohārī sarvārādhyah samṛddhimān ||28||
 varīyān īśvaraś ceti guṇās tasyānukīrtitah |
 samudrā iva pañcāśad durvigāhā harer amī ||29||
 jīveṣu ete vasanto'pi bindu-bindutayā kvacit |
 paripūrṇatayā bhānti tatraiva puruṣottame ||30||
 atha pañca-guṇā ye syur amśena giriśādiṣu ||37||
 sadā svarūpa-samprāptaḥ sarva-jño nitya-nūtanah |
 sac-cid-ānanda-sāndrāṅgaḥ sarva-siddhi-niṣevitah ||38||
 athocyante guṇāḥ pañca ye lakṣmīśādi-vartinah |
 avicintya-mahā-śaktiḥ koṭi-brahmaṇḍa-vigrahaḥ ||39||
 avatārāvalī-bijaṁ hatāri-gati-dāyakaḥ |
 ātmārāma-gaṇākarṣīty amī kṛṣṇe kilādbhutah ||40|| [brs 2.1.23-40]

ity ete ṣaṣṭhir guṇā indrādi-jīva-śrī-rudra-śrī-nārāyaṇādibhir yathā-kramam sādharāṇāḥ | śrī-kṛṣṇasya tv eṣāṁ lakṣaṇāni bheda udāharaṇāni draṣṭavyāny ākare ||11||

tatra svayam tv asāmyātiśayas tryadhīśah [BhP 3.2.21] ity asyottarārdham
 īśvaratvasyodāharaṇam, pūrvārdham tu niratiśayīśvaryaṣyety ubhayatrodāhṛtam ākare—

parābhavam phenila-vaktratām ca
 bandham ca bhītim ca mṛtim ca kṛtvā |
 pavarga-dātāpi śikhaṇḍa-maule
 tvam śātravāṇām apavargado'si || [brs 2.1.205]

ity ādikam tu hatāri-gati-dāyakatvasyādbhutatve evodāharaṇam | tataś ca
 mukti-dātā hatārīṇām hatāri-gati-dāyakaḥ [brs 2.1.204] iti viśeṣa-lakṣaṇam eva | sāmānya-
 lakṣaṇam tu hatārīṇām prakṛṣṭa-phala-dātā yah sa hatāri-gati-dāyaka iti | prakṛṣṭam phalam ca
 dvividham—abhyudayo'pavargaś ceti | ubhayatra gati-śabda-prayoga-darśanāt | tatrānyeṣām
 ubhaya-dāṭṛtvam eva hatāri-gati-dāyakatvam | śrī-kṛṣṇasya tv apavarga-dāṭṛtvam, tad
 evādbhutatvam iti | anyathā bhāgavatāmṛte (1.5.47) -- ayam hi bhagavān kīrtitaś ca
 saṁsmṛtaś ca dveśānubandhenāpi akhila-surāsura-di-durlabham phalam prayacchati ity atra
 viṣṇu-purāṇīya-padye bhāgavatāmṛtīyah kārīkah—

ity uktvāpy atra bakyāder mokṣam apy arbha-līlayā |
 amokṣam kālanemyāder anyatrāpīśa-ceṣṭayā |

muniḥ smṛtvā punaḥ prākhyat ayam hi bhagavān iti ||
hi prasiddham ayam kṛṣṇo bhagavān svayam eva yat |
prīnatām dviṣatām cātaś cetāmsy ākarṣati drutam |
tasmāt kīrtita ity ādi māhātmyam citram atra na || (1.5.65-66) iti tatraivāgre |

kiṁ cāsurāṇām dviṣatām kṛṣṇam aprāpya nānyataḥ |
kuto'pi muktir ity ākhyād eva-kāra-dvayena saḥ || (1.5.80)

ity avatārya tān ahaṁ dviṣataḥ [ñitā 16.19] iti gītā-padyam vyākhyātam | etena hatāri-gati-dāyakatvasya śrī-kṛṣṇe'dbhutatvaṁ bhakti-dāyakatvaṁ ca aho bakī yaṁ stana-kāla-kūṭam [BhP 3.2.23] iti vacanāt iti vādinah parāstāḥ ||12||

atha tasya asādhāraṇās catvāro guṇāḥ—

līlā-premṇā priyādhikyam mādhyam veṇu-rūpayoḥ |
ity asādhāraṇam proktaṁ govindasya catuṣṭayam || [brs 2.1.43]

tatra līlā, yathā pādme—

caritam kṛṣṇa-devasya sarvam evādbhutam bhavet |
gopāla-līlā tatrāpi sarvato'timanoharā || [LBhāg 1.5.530]

bṛhad-vāmane ca—

santi yadyapi me prājyā līlās tās tā manoharāḥ |
na hi jāne smṛte rāse mano me kīdṛṣam bhavet || [LBhāg 1.5.531]

premṇā priyādhikyam, yathā śrī-daśame [BhP 10.31.15]—

aṭati yad bhavān ahni kānanam
truṭir yugāyate tvām apaśyatām |
kuṭīla-kuntalam śrī-mukham ca te
jaḍa udīkṣitām pakṣma-kṛt dṛśām ||

veṇu-mādhyam, yathā tatraiva [BhP 10.35.15]—

savanaśas tad-upadhārya sureśāḥ
śakra-śarva-parameṣṭhi-purogāḥ |
kavaya ānata-kandhara-cittāḥ
kaśmalam yayur aniścita-tattvāḥ ||

rūpa-mādhyam, yathā tatraiva [BhP 10.29.40]—

kā sṛy aṅga te kala-padāyata-mūrcchitena
sammohitā 'ryapadavīm na calet trilokyām |
trailokya-saubhagam idam ca nirīkṣya rūpam
yad go-dvijā-druma-mṛgān pulakāny abibhrat || iti ||13||

vraje'pi svābhāvika-prakāśād dāsābhīmāninām sambandhe tat-prakākāśātīsayam paryālocya govindasya caraṇe caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti noktam | tac ca tādr̥k prakāśa-viśeṣānubhavino brahmaṇaḥ prārthanāto'vagamyate | tad, yathā **śrī-daśame**—

tad astu me nātha sa bhūri-bhāgo
bhave'tra vānyatra tu vā tiraścām |
yenāham eko'pi bhavaj-janānām
bhūtvā niṣeve tava pāda-pallavam || [BhP 10.14.30] iti |

atra hi vatsa-pālānveṣaṇa-samaye dr̥ṣṭasyaikākinas tasya svābhāvika-prakāśāt stuti-samaye paricaratām dāsānām saṁsarge prakāśādhikeyam dr̥ṣṭvā bhavaj-janānām madhye eko'pi yaḥ kaścīd api bhūtvā tava pāda-pallavam niṣeve ity uktam | anyathā tava pāda-pallavam niṣeve ity evam mātram uktam syāt | anubhava-siddham caitat, yathā kaścīd rājā rāja-putro vā yadā kadācil loka-tattva-jijñāsārtham ekākī paryaṭati | yadā ca sva-sthāna-sthito dāsādibhiḥ paricaryamāṇo bhavati, tadā sa evānya ivāvabhāti |

nanu,

tāvat sarve vatsa-pālāḥ paśyato n̄jasya tat-kṣaṇāt |
vyadr̥śyanta ghana-śyāmāḥ pīta-kaṣeya-vāsasaḥ || [BhP 10.13.46]

ity ādyaiś cāyam api pañcamo guṇaḥ katham sādharmaṇaḥ syād iti cen na, tasya śrī-nārāyaṇādi-sādharmaṇa-guṇasyāvicintya-mahā-śakty-ākhyasya divya-svargādi-kartṛtva-lakṣaṇa-bheda-viśeṣatvāt | tathā hi tāvat sarve vatsa-pālāḥ ity ādikam saṅgrhya tatraivodāhṛtam ākare—
āsīc chāyādvitīyaḥ prathamam atha vibhur vatsa-ḍimbhādi-dehān
am̄senām̄sena cakre tad anu bahu-catur-bāhutām teṣu tene |
vṛttas tattvādi-vītair atha kam alabhavaiḥ stūyamāno'khilātmā
tāvad brahmāṇḍa-sevyaḥ sphuṭam ajani tato yaḥ prapadye tam īsam || [brs 2.1.195]

iti ||14||

evam saty api dāsāpekṣayā sakhīnām premādhikeyāt tat-samparkeṇa ca tasya prakāśādhikeyād vraja-bhr̥tya-sevyaṣya caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti noktam | tad yathā **śrī-daśame** (10.12.11) —

ittham satām brahma-sukhānubhūtyā
dāsyam gatānām para-daivatena |
māyāśritānām nara-dārakeṇa
sākam vijahruḥ kṛta-puṇya-puñjāḥ || iti |

atra dāsyam gatānām para-daivatena ity anena dāsānām sambhramātmikā prītir uktā | vraja-sambandhi-dāsānām pārameśvara-jñānābhāve'pi vrajeśvara-nandanandanatayā prabhutā-jñānam asty eva | sārddham vijahruḥ kṛta-puṇya-puñjāḥ ity anena, **uvāha kṛṣṇo bhagavān śrīdāmānam parājitaḥ** [BhP 10.18.24] ity ādinā ca sakhīnām ayantraṇātmikā prītir uktā | tac cāyantraṇā prīter vaiśiṣṭyam vinā na ghaṭate, varṇitāś ca prema-viśeṣas teṣām śrī-śukena, yathā—

kṛṣṇam mahā-baka-grastam dr̥ṣṭvā rāmādayo 'rbhakāḥ |

babhūvur indriyāṇīva vinā prāṇam vicetasah || [BhP 10.11.49] ity ādau |

tat-samparkeṇa tat-prakāśādhikyam, yathā tatraiva—
bibhrad veṇuṃ jaṭhara-patayoḥ śṛṅga-vetre ca kakṣe
vāme pāṇau masrṇa-kavalaṃ tat-phalāny aṅgulīṣu |
tiṣṭhan madhye sva-parisuhṛdo hāsayan narmabhiḥ svaiḥ
svarge loke miṣati bubhujē yajña-bhug bāla-keliḥ || [BhP 10.13.11]

tathā—
śyāmaṃ hiraṇya-paridhiṃ vana-mālya-barha-
dhātu-pravāla-naṭa-veṣam anuvratāmse |
vinyasta-hastam itareṇa dhunānam abjaṃ
karṇotpalālaka-kapola-mukhābja-hāsam || [BhP 10.23.22]

ity ātmārāmeṇāpi muniā sāścarya-varṇitatvāt pūrvokta-prakāśād asya manoharatvaṃ gamyate
||15||

sakhibhyo’pi gurūṇāṃ premātirekāt tat-sambandhena tasya pūrvokta-prakāśādhikyam ālocya
vraja-vayasya-goṣṭhī-vibhūṣaṇasya caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti noktam | tad yathā
tatraiva—

sva-mātuḥ svinna-gātrāyā visrasta-kabara-srajaḥ |
dṛṣṭvā pariśramaṃ kṛṣṇaḥ kṛpayāsīt sva-bandhane || [BhP 10.9.18]

atra hi bandhana-kriyayā vrajeśvaryā anukampikātvaṃ śrī-kṛṣṇasya cānukampyatvaṃ jñāyate
| tac ca mamatātīśayaṃ vinā na ghaṭeteti | pūrvatra tu sārdham vijahrur ity ādāv ubhayoh
samatyavopalabhyata | ato mamatādhikyāt premādhikyam spaṣṭam eva | ata eva śrī-śukenāpi
tasyā mähātmyam sa-camatkāram eva varṇitam, yathā—

nemaṃ viriṅco na bhavo na śrīr apy aṅga-saṃśrayā |
prasādam lebhire gopī yat tat prāpa vimuktidāt || [BhP 10.9.20]

tājñā tathaiva pṛṣṭam—
nandaḥ kim akarod brahman śreya evaṃ mahodayam |
yaśodā ca mahā-bhāgā papau yasyaḥ stanam hariḥ ||
pitarau nānvavindetām kṛṣṇodārārbhakehitam |
gāyanty adyāpi kavayo yal loka-śamalāpaham || [BhP 10.8.46-47] iti |

tat-sambandhena tasya prakāśa-viśeṣo, yathā tatraiva—
kṛtāgasam taṃ prarudantam akṣiṇī
kaṣantam añjan-maṣiṇī sva-pāṇinā |
udvikṣamāṇam bhaya-vihvalekṣaṇam
haste gṛhītvā bhiṣayanty avāgurat || [BhP 10.9.11]

avāgurat abhartsayat | asyaiva prakāśyānubhāvo yathā kuntī-stutau—
gopy ādade tvayi kṛtāgasi dāma tāvad

yā te daśāśru-kalilāñjana-sambhramākṣam |
vaktram niñya bhaya-bhāvanayā sthitasya
sā mām vimohayati bhīr api yad bibheti || [BhP 1.8.31] iti |

atra bhaya-vihvalākṣam ity anena bhaya-bhāvanayā ity anena ca bhayasya vāstavatvam
uktam | tenātyanta-lilāveśāt pūrvasmāt prakāśād asya prakāśātimanoharatvam gamyate |

nanu,

tato vatsān adṛṣṭvaitya puline 'pi ca vatsapān |
ubhāv api vane kṛṣṇo vicikāya samantataḥ || [BhP 10.13.16]

ity ādau pūrvatrāpi lilāveśo dṛṣyate | satyam, lilāveśas tatra nāstīti ko mūrkhō brūte, api tu
bhaya-bhāvanayā itivat tatra mānasāveśasyāśravaṇād āveśa-tāratamyam brūmaḥ ||16||

ito'pi madhura-rase tasya lilāveśātireko dṛṣyate | yathā śrī-viṣṇu-purāṇe—

gopī-kapola-samsleṣam abhipatya harer bhujau |
pulkodgama-śasyāya svedāmbu-ghanatām gatau || (5.13.55) iti |

atra hi sāttvikābhāva-varṇanād atyantāveśo gamyate | etādṛśād api guru-vargād gopīnām
premātiśayam ālakṣya tat-sambandhena tasya ca prakāśātiśayam paryālocya
yaśodānandanasya caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti noktam | tatra tāsām premātiśayaḥ
sva-mukhenaiva varṇitaḥ śrī-bhagavatā yathā śrī-daśame—

na pārāye 'ham niravadya-samyujām
sva-sādhu-kṛtyam vibudhāyusaḥ vaḥ |
yām ābhajan durjara-geha-śṛṅkhalāḥ
samvṛṣya tad vaḥ pratiyātu sādhunā || [BhP 10.32.22] ity ādau bahutra |

tat-sambandhena śrī-kṛṣṇa-prakāśātiśayo, yathā tatraiva—cakāsa gopī-pariṣad-gato 'rcitas
trailokya-lakṣmy-eka-padam vapur dadhat [BhP 10.32.14] iti tatrātiśuśubhe tābhīr bhagavān
devakī-sutaḥ [BhP 10.33.6] iti ca tāsā api śrī-rādhikāyāḥ premātirekaṁ tat-sambandhena ca
tasya śobhātirekaṁ anubhūya gopī-kānta-caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti
nābhyaadhāyī | tatra tasyāḥ premātirekaṁ, yathā vāsanā-bhāṣya-dhṛtāgneya-vacane—

gopyaḥ papracchur uṣasi kṛṣṇānucaram uddhavam |
hari-lilā-vihārāms ca tatraikām rādhikām vinā |
rādhā tad-bhāva-samlīnā vāsanāyā virāmitā ||

ity tasyā hr̥di sthitā yā praśnādi-vāsanā tasyāḥ sakāśād virāmitā viratety arthaḥ | mūrcchām
prāptatvāt praśnādāv asamarthā jātety arthaḥ | tat-sambandhena tasya prakāśātiśayo, yathā rk-
pariśiṣṭīya-śrutau-- rādhayā mādhave devo mādhavenaiva rādhikā iti | eva-kārasya pratyekaṁ
sambandhaḥ | tataś ca rādhayaiva bhrājate ity anya-yoga-vyavaccheda āyātam asya prakāśasya
nirātiśayatvam ||17||

dāsyā-raty-ādiṣu yathottara-śreṣṭhatve yuktayaś ca, yathā—dāsyā-raty-anubhāva-rūpā bījana-tāmbulārpaṇādyā dāsyā-kriyāḥ sakhyā-raty-anubhāvatyā sakhiṣu labhyante | yuddhe nirjitikaraṇam vastre dhṛtvākaraṇam hastāhasti-prasaṅgādi-sakhi-kriyās tu dāseṣu nopalabhyante | ato dāsyā-rati-kriyānām sakhyā-ratau sad-bhāvāt sakhyā-rati-kriyānām ca dāsyā-ratāv asad-bhāvāt tad-apekṣayā sakhyā-ratiḥ śreṣṭhā | evaṁ dāsyā-sakhyā-ratyoh kriyā vatsala-ratāv upalabhyante | tat-sukhe'py anīṣṭa-śāṅkana-hitāhitopadeṣṭṛtva-bhojana-pānety ādyā vātsalya-rati-kriyā na tayoh | atas tad-apekṣayā vātsalya-ratiḥ śreṣṭhā | kim ca śrī-kṛṣṇa-kartṛka-rater apratītau dāsyā-rater apuṣṭatā bhavati | sakhyā-rates tu tirobhava eva | vātsalya-ratis tu svalpam api mlānīm na bhajate | ato'pi vātsalya-ratiḥ śreṣṭhā | tathaiiva dāsyā-sakhyā-vātsalya-ratinām kriyā madhura-ratāv upalabhyante, katākṣa-bhujāksepādyā madhura-rati-kriyās tu na tāsū | atas tābhyo madhura-ratiḥ śreṣṭhā | tasyām tat-tat-kriyānām parākāṣṭhāpannatvam ca—

devī kṛṣṇamayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā ||

iti **bṛhad-gautamīya**-vacane parā sammohinī ity anena labhyante | tathā sarva-kāntir ity anena sarva-lāvaṇya-mugdhāṅgī | sarvāvayava-sundarīm iti tasyā dhyānāntargata-tatrānya-vacanena ca yatrākṛtis tatra guṇāḥ iti nyāyāt ||18||

nanu,

vedaḥ purāṇam kāvyam ca prabhur mitram priyeva ca |
bodhayanty amum evārtham trivṛd bhāgavatam param ||

iti vopadevena (harililā 9) **kāvyam** yaśase'rtha-kṛte ity atra mammatēnāpi (kāvyā-prakāśa 1.2) mitrānām api hitāhitopadeṣṭṛtvaṁ dṛṣṭāntitam iti cen na, tatra tatrābhyarhita-purāṇa-dṛṣṭāntena mitra-padasya pitṛ-mātr-jyeṣṭha-bhrātrādi-bandhu-paratvāvagamāt | kim ca— pūrva-ratibhya uttarottara-ratiṣu svarūpata evāsvāda-viśeṣo'nubhava-siddhaḥ | yad uktam ākare—

yathottaram asau svāda-viśeṣollāsamayy api |
ratir vāsanayā svādvī bhāsate kāpi kasyacit || [brs 2.5.38] iti |

atrāpi rādhikāyā vāmya-svabhāvatvāt tasyā rater āsvāda-viśeṣo'nubhava-siddha eva | tasyā vāmātmam ca vrata-ratnākara-dhṛta-bhaviṣyottara-vacanāt, yathā—

tasmin dine ca bhagavān rātrau rādhā-gṛham yayau |
sā ca kruddhā tam udare kāñcī-dāmnā babandha ha ||
kṛṣṇas tu sarvam āvedya nija-geha-mahotsavam |
priyām prasādayāmāsa tataḥ sā tam amocayat || iti |

tad evaṁ śruti-yukty-anubhavair eva rādhikāyā bhāvasya sarvottamatvam | tat-sambandhena śrī-kṛṣṇasya niratīśayatvam siddham | idam atra tattvam—śrī-kṛṣṇasya saundaryādivat-tat-priyajana-premāpi niravadihīḥ | ato yathā yathā sambandhasya sannikarṣatā, tad-aṅga-saṅgādy-anuśīlanam tathā tathā mamatā-prakarṣeṇa premṇaḥ prakarṣatā | yathā yathā ca

premṇaḥ prakarṣatā, tathaiva bāhye'pi tat-saundryādi-prakāśasya prakarṣateti | tad uktam
nārada-pañcarātre—

maṇir yathā vibhāgena nīla-pītādibhir yutaḥ |
rūpa-bhedam avāpnoti dhyāna-bhedāt tathā vibhuḥ || iti ||19||

nanu,

sarve nityāḥ śāśvatās ca dahās tasya parātmanaḥ |
hānopādāna-rahitā naiva praktijāḥ kvacit ||
paramānanda-sandohā jñāna-mātrās ca sarvataḥ |
sarve sarva-guṇaiḥ pūrṇā sarva-doṣa-vivarjitāḥ ||

iti mahā-vārāha-vākyaṭ sarveṣāṃ avatārāṇāṃ tulyatāvagateḥ katham uktam amśāmsītvādi-
tāratamyāṃ saṅgacchate ? kim cāvatārāvatāriṇāṃ aikyaṃ nānātvaṃ vā ? ādye tāratamyāṃ
viruddhaṃ, dvitīye nāneśvaratvāpattiḥ | tac ca sarva-śāstra-viruddhaṃ parasparāśrayatva-
viśiṣṭaika-kāryānutpatteḥ | katham vā maṇir yathety ādinā maṇi-dṛṣṭāntenoktam ekasyaiva
pṛthak prakāśitā sambhavatīti ced asya samādhāna-yuktam ākare, yathā—

atrocyate pareśvatvāt pūrṇā yadyapi te'khilāḥ |
tathāpy akhila-śaktināṃ prakāṣyaṃ tatra no bhavet ||
amśatvaṃ nāma śaktināṃ sadālpāṃśa-prakāśitā |
pūrṇatvaṃ ca svacchayaiva nānā-śakti-prakāśitā ||
śaktir aiśvarya-mādhurya-kṛpā-tejo-mukhā guṇāḥ |
śakter vyaktis tathāvyaktis tāratamyasya kāraṇam ||
śaktiḥ samāpi pūryādi-dāhe dīpāgni-puñjayoḥ |
śītādy-ārti-kṣayenāgni-puñjād eva sukhaṃ bhavet ||
evam eva guṇādīnāṃ aṅgānusārataḥ |
bhava-dhvaṃsena saukhyaṃ syāt bhaktādīnāṃ yathāyatham ||

kim ca—

ekatvaṃ ca pṛthaktvaṃ ca tathāmśatvam utāmsitā |
tasmīn ekatra nāyuktam acintyānanta-śaktiḥ || [LBhāg 1.5.88-93]

tatraikatve'pi pṛthak-prakāśitā, yathā śrī-daśame [BhP 10.69.2]—

citraṃ bataitad ekena vapuṣā yugapat pṛthak |
gṛheṣu dvy-aṣṭa-sāhasraṃ striya eka udāvahat ||

pṛthaktve'py eka-rūpatāpattiḥ, yathā pādme –

sa devo bahudhā bhūtvā nirguṇaḥ puruṣottamaḥ |
ekībhūya punaḥ śete nirdoṣo harir ādikṛt ||

ekasyaivāmsāmsītvāṃ, yathā tatraiva—

yajanti tva-mayās tvāṃ vai bahu-mūrtye-eka-mūrtikam ||

viruddha-śaktitvaṃ, yathā kaurme –

asthūlaś cāṇuś caiva sthūlo'ṇuś caiva sarvataḥ |
avarṇaḥ sarvataḥ proktaḥ śyāmo raktākta-locanaḥ |

aiśvarya-yogād bhagavān viruddhārtho'bhidhīyate ||
tathāpi doṣaḥ parame naivāhāryāḥ kathañcana || iti |

evam kāryatva-karmitva-janmitvājatva-sarva-saṁhāratva-bhītatva-grhāśrama-
niṣṭhatvātmārāmatva-vibhutva-paricchinnatvātattvajña-sarvajñatvādīnām api paraspara-
viruddha-dharmāṇām tatra samāveśo dṛṣyate | tatra karmitvādi, yathā **ṛtīya-skandhe**—

karmāṇy anīhasya bhavo 'bhavasya te
durgāśrayo 'thāri-bhayāt palāyanam |
kālātmano yat pramadā-yutāśramah
svātman-rateḥ khidyati dhīr vidām iha || [BhP 3.4.16] iti |

vibhutvādi yathā śrī-daśame—

na cāntar na bahir yasya na pūrvam nāpi cāparam |
pūrvāparam bahiś cāntar jagato yo jagac ca yaḥ |
taṁ matvātmajam avyaktam martya-liṅgam adhokṣajam |
gopikolūkhale dāmnā babandha prakṛtam yathā || [BhP 10.9.13-14] iti |

ajñatva-sarvajñatve yathā tatraiva—

tato vatsān adṛṣṭvāitya puline 'pi ca vatsapān |
ubhāv api vane kṛṣṇo vicikāya samantataḥ ||
kvāpy adṛṣṭvāntar-vipine vatsān pālāms ca viśva-vit |
sarvam vidhi-kṛtam kṛṣṇaḥ sahasāvajagāma ha || [BhP 10.13.16-17] iti |

atredam rahasyam—parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jñāna-bala-kriyā ca [śvet.u.
6.4] ity ādi śruti-prāmāṇyāt svarūpa-bhūta-vicitraika-śaktimattvam bhagavataḥ pratiyate |
tataś cāghaṭana-ghaṭanā-paṭīyasī līlānukūlāt svarūpa-bhūtā kācid acintya-śaktir abhyupeyate,
yathā hi paraspara-viruddha-dharmāṇām āśrayo bhagavān | sā hi yadā yasyām līlāyām
antarāveśas tasya tadā tasyā līlāyā anukūlam ajñatvādikam ekaikaṁcid udbhāvayati, anyat
sarvam āvṛṇoti ca | yadā tu nāntarāveśas tadā virodhābhāvād dvayam caikadaivodbhāvayati |
tatra bhaya-bhāvanayā sthitasya ity atra kevalasyātattvajñasyaivodbhāvanam | **na cāntar na
bahir yasya** [BhP 10.9.13] ity ādau yugapad eva vibhutva-paricchinnatvayor dvayoḥ |
karmāṇy anīhasyety atrāpi dvayoḥ | bhavo'bhavasyety atra ca dvayoḥ | karma-karaṇa-samaye,
janma-samaye cācintya-śaktānīhatvājatvayoḥ sambhavāt | durgāśraya-drutyādāv ekadaiva
bhītatvādi-caturṇām | tathā hi vairibhyo yādavānām droho mābhūd iti bhakta-
sambandhenodgatā yā bhīs tayā bhītyā yadā durgāśrayaṇam tadaiva yady atrāpi vairiṇa
āgamisyanti tadā sarvān saṁharisyāmīti krodhāveśāt svasya kāla-rūpatānusandhānam apy
asti | bhakta-varga-vairi-vargayor anyatra samatvāt ātmārāmatvam | tadāpi
pramadāyutāśrayaṇena grhāśrama-niṣṭhatvam apy asty eveti ||20||

nanu, niṣkriyatvājatva-sarvajñatvādi vāstavam sat-kriyatva-janmitvājñatvādikam avāstavam
anukaraṇa-mātram iti katham na syād iti cen, na | tathātve virodhābhāvena khidyate | dhī
vidāmahe ity anenokta-vidvad-buddhi-mohāsambhavāt | tasmāt tat sarvam vāstavam eva | tad
evam siddham ekasyaivācintya-śakty-avatārāvatāritvādikam tāratamyādi ceti | evam sthite
virodhi-vacanānām api samādhānam ucyate | tad yathā, kutrāpi śrī-kṛṣṇasya narabhāṭṛ-

nārāyaṇāvatāratvaṁ, kvāpi vāmanāvatāratvaṁ, kvāpi kṣīrodaśāy-avatāratvaṁ ca śrūyate | tatra nārāyaṇa-vāmanāvatāratvam ete cāṁśa-kalāḥ puṁsa ity anenaiva nirastam | kṣīrodaśāyy-avatāritvaṁ ca **viṣṇudharma**-vacanān nirastam | tad yathā—vajreṇa kṣīrodaśāyini prṣṭe—**aniruddham vijānāmi pitaram te jagat-patim** ity uttaritam mārkaṇḍeyena | anyathā te prapitāmahaṁ taṁ śrī-kṛṣṇaṁ vijānāmīty evam evoktaṁ syād iti | idam atra rāddhānta-rahasyaṁ yadā sarvāvatārī śrī-kṛṣṇaḥ prapañce svayam avatarati, tadā svakīyān sarvān aṁśān kṣīrodaśāyi-prabhṛtīn teṣāṁ svabhāva-līlā-śaktayādy-aṁśān vā sva-svāntar-grhītvāvatarati, tat tritayaṁ ca tad-aṁśena śakti-śaktimator abhedopacāreṇa vā sa evāyam iti kṣīrodaśāyy-ādi-śabdais taṁ vyapadiśanti rahasya-jñāna-munaya iti | tathā coktaṁ ṛtīya-skandhe—**parāvareṣo mahad-aṁśa-yukto hy ajo'pi jāto bhagavān yathāgniḥ** [BhP 3.2.15] iti | asyārthaḥ—mahāntaḥ kṣīrodaśāyi-prabhṛtayo ye'ṁśās tair yuktaḥ | mahatām teṣāṁ ye'ṁśāḥ svabhāva-līlā-śakty-ādayas tair yukta iti vā | ayam eva nyāyo vasudevādīnām kaśyapādi-vyapadeṣe jñeyaḥ | yathāgnir iti yathāgnis tejo-rūpeṇa tatra na sann api gharṣaṇādikaṁ kaṁcid dhetuṁ prāpya maṇi-kāṣṭhādibhyo jāyate | evam anādim eva janmādi-līlām daitya-pīḍita-bhakteṣu kṛpayā līlārtham ca śrī-kṛṣṇaḥ prakāṭikarotīty agni-dṛṣṭāntenoktam iti | kim ca—**kṛṣṇas tu bhagavān svayam, svayam tv asāmyātīśayas tryadhīśaḥ, vasudeva-grhe sākṣād bhagavān puruṣaḥ paraḥ** ity ādiṣu svayam sākṣād-ādi-śabdaiḥ svasya para-vyoma-nāthādy-avatāratvaṁ nirastam | tat tat tayā vyapadeṣe tu kṣīrodaśāyyādi-vyapadeśokta-nyāya eva jñeyaḥ ||21||

keśavāvatāra-bhramas tu sāmānyatas tāvat | yac ca **viṣṇu-purāṇe**—**ujjahārātmanah keśau** ity ādi tat tu na keśa-mātrāvatārābhiprāyam, kintu bhū-bhārāvatarāṇa-rūpaṁ kāryam kiyad etat mat-keśāv eva tat kartuṁ śaktāv iti dyotanārtham | rāma-kṛṣṇayor varṇa-sūcaka-keśoddharaṇam iti gamyate, anyathā tatraiva pūrvāpara-virodhāpatteḥ | **kṛṣṇas tu bhagavān svayam** ity etad virodhāc ceti vidvadbhiḥ śrī-svāmi-caraṇair eva nirākṛtaḥ | viśeṣatas tv ākare | evam virodhi-vacanānām artha-gaty-antaram apy uktam asty ākare, bāhulya-bhītyā neha tat prastutam iti sarvaṁ sustham ||22||

atha prastutam anusarāmaḥ | yat tv atra yugalopāsakatvāc chrī-rādhā-kṛṣṇayoś caraṇa-kamalānām prema-sevā sādhyeti vaktavye śrī-rādhā-prāṇa-bandhor iti vacanaṁ tat kahlu rasa-śāstrānusaraṇena sama-snehā-pakṣam āśritya kaveḥ (page 52)

**tulya-pramāṇakam prema vayantyo'pi dvayor imāḥ |
rādhāyā vayam ity uccair abhimānam upāśritāḥ |** [un 8.137]

(page 54)

**āsām suṣṭhu dvayor eva premṇaḥ parama-kāṣṭhayā |
kvacij jātu kvacij jātu tad-ādhikeyam ivekṣate ||** [un 4.55]

||23||

**ārādhanaṁ sarveṣāṁ viṣṇor ārādhanaṁ param |
tasmāt parataram devi tadyānām samarcanam ||214 ||**

arcayitvā tu govindam tadyān nārcayanti ye |

na te viṣṇoḥ prasādasya bhājanam dāmbhikā janāḥ ||

mama bhaktā hi ye pārtha na me bhaktās tu te matāḥ |
mad-bhaktasya tu ye bhaktās te me bhaktatamā matāḥ ||218||

||24||

idānīm vācanikam api tad ucyate | tathā hi—
bhakta eva hi tattvena kṛṣṇam jānāti na tv aham |
sarveṣu hari-bhakteṣu prahlādo'timahattamaḥ ||

iti **skānda-purāṇīya**-śrī-rudra-vacanāt sarva-bhaktebhyaḥ prahlādaḥ śreṣṭhāḥ | tato'pi
pāṇḍavāḥ śreṣṭhāḥ, tathā hi **saptama-skandhe** śrī-nārada-vākyam—

yūyam nṛ-loke bata bhūri-bhāgā
lokaṁ punānā munayo 'bhiyanti |
yeṣāṁ grhān āvasatīti sākṣād
gūḍham param brahma manuṣya-liṅgam ||

sa vā ayam brahma mahad-vimṛgya-
kaivalya-nirvāṇa-sukhānubhūtiḥ |
priyaḥ suhrd vaḥ khalu mātuleya
ātmārhaṇīyo vidhi-kṛd guruś ca ||

na yasya sākṣād bhava-padmajādibhi
rūpaṁ dhiyā vastutayopavarnitam |
maunena bhaktyopaśamena pūjitaḥ
prasīdatām eṣa sa sātvatām patiḥ || [BhP 7.15.75-77] iti |

vyākhyātam ca svāmi-pādaiḥ-- aho prahlādasya bhāgyam yena devo drṣṭaḥ | vayam tu manda-
bhāgyāḥ iti viṣṭdantaṁ rājānam praty āha yūyam iti tribhiḥ | na tu prahlādasya grhe param
brahma vasati, na ca tad-darśanārtham munayas tad-grhān abhiyanti | na ca tasya brahma
mātuleyādi-rūpeṇa vartate | na ca svayam eva prasannaṁ | ato yūyam eva tato'py asmatto'pi
bhūri-bhāgāḥ iti bhāvaḥ || iti |

pāṇḍaveṣv apy arjunaḥ śreṣṭhāḥ | tathā ca **gītāsu** bhagavad-vacanam **pāṇḍavānām**
dhanañjayaḥ iti | **viṣṇu-dharme** ca—

yas tvām vetti sa mām vetti vetti mām tu sa mām anu |
ātmanas tv ātma-bhedena jānāmi kuru-nandana || iti |

sarvadā sannikṛṣṭatvena śrī-kṛṣṇe'timamatātiśayād arjunād api kecana yādavāḥ śreṣṭhāḥ |
tathā hi **śrī-daśame** (10.82.28) –

aho bhoja-pate yūyam janma-bhājo nṛṇām iha |
yat paśyathāsakṛt kṛṣṇam durdarśam api yoginām ||

tathā (10.90.46)—

śayyāsanātanālāpa-krīdā-snānāsanādiṣu |
na viduḥ santam ātmānam vṛṣṇayaḥ kṛṣṇa-cetasah ||

iti yādaveṣv apy uddhavaḥ śreṣṭhaḥ | tathā caikādaśe (11.14.15)—

na tathā me priyatama ātma-yonir na śaṅkaraḥ |
na ca saṅkaraṣaṇo na śrīr naivātmā ca yathā bhavān ||

tvam tu bhāgavateṣv aham (11.16.29) iti |

uddhavād api vraja-sundaryaḥ śreṣṭhāḥ, tena tāsām pāda-reṇu-miśrita-janma-prārthanāt | tad
yathā śrī-daśame (BhP 10.47.61) —

āsām aho caraṇa-reṇu-juṣām aham syām
vṛndāvane kim api gulma-latauśadhinām |
yā dustyajam sva-janam ārya-patham ca hitvā
bhejur mukunda-padaviṁ śrutibhir vimṛgyām ||

tāsv api śrī-rādhikā śreṣṭheti pādme—

yathā rādhā priyā viṣṇos tasyāḥ kuṇḍam priyam tathā |
sarva-gopiṣu saivaikā viṣṇor atyanta-vallabhā || iti |

ādi-purāṇe ca—

trailokye pṛthivī dhanyā yatra vṛndāvanam purī |
tatrāpi gopikāḥ pārtha tatra rādhābhidhā mama ||

tad evam sarva-bhagavat-priya-parikara-mūrdhanyatayā tasyā upāsanam sarvataḥ śreṣṭham iti
yuktam | **brhad-gautamiye** tu parama-rahasyatvena parama-phalatvena ca mantra-dhyānādi-
kathana-puraḥsaram tasyā upāsanam prakāṣam evoktam asti | tathā hi tatra baladeva-
praśnaḥ—

yasyā mātmyam atulam kathitam me tvayā prabho |
tasyā mantram pūjanam ca jñātum icchāmi tattvataḥ ||

śrī-bhagavān uvāca—

rahasyātirahasyam yat kathyate tava yatnataḥ |
yasya smaraṇa-mātreṇa svayam prema-mayo bhavet ||
tasyoddhāram aham vakṣye gopyād gopyam mahā-mate ||

iti pratijñāya mantram uddhṛtya nyāsa-dhyāna-puraścaraṇādīni sarvāṇi mantropāsanāṅgāni
saphalāni kathitāni santīti | tad ittham śrī-kṛṣṇa-bhajanād api tasyā atyantadhikyam darśitam |
tasyāś ca mukhyam bhajanam śrī-kṛṣṇa-bhajanm evety āha—tasyāḥ prāṇa-bandhor iti |
prāṇānām bandhuḥ prāṇa-bandhuḥ tad-rakṣauśadha-rūpas tebhyo'py atipreṣṭha ity arthaḥ |
tasyāḥ yad uktam śrī-rūpa-gosvāmibhiḥ—**nija-prāṇārbuda-preṣṭha-kṛṣṇa-pāda-nakhāncalā**
(premendu-sudhā-satra 40) | atas tadiyatvābhimāna-puraḥ-saram tato'py adhika-premṇā
tasyāḥ prāṇa-bandhuḥ śrī-kṛṣṇo bhajanīya iti sthitam | dr̥ṣyate ca tad-anugatānām viśiṣṭānām

viśeṣataḥ śrī-kṛṣṇa-nāma-kīrtanādau pravṛttiḥ | tad evaṁ sarvātmanā śrī-rādhikānuvṛtti-
pūrvakaṁ tad-bandhutvena śrī-kṛṣṇa-bhajanam sarvottamam iti siddham | ataḥ sādḥuktaṁ
śrī-rādhā-prāṇa-bandhoś caraṇa-kamalayoh prema-sevā sādhyeti ||25||

vigrahas tv evaṁ—śrībhir bhagavat-preyasī-rūpābhir lakṣmībhiḥ, kavitva-saṅgītādi-rūpābhiḥ
sarvasvatībhir medhā-sat-pratibhā-rūpābhiḥ buddhibhiḥ, dharmārtha-kāma-sampad-rūpābhir
vibhūti-rūpābhiś śobhā-rūpābhiś cāmara-vyajanādi-śrī-kṛṣṇa-sevopakaraṇa-rūpābhir veśa-
racanābhir yuktā rādhā śrī-rādhā, tasyāḥ prāṇa-bandhuḥ śrī-rādhā-prāṇa-bandhuḥ | tasyai
śriya āha vyādiḥ—lakṣmī-sarasvatī-dhī-trivarga-sampad-vibhūti-śobhāsu, upakaraṇa-veśa-
racanā-vidhāsu ca śrīr iti prathitā iti | tathā ca **bṛhad-gautamīya-tantre**—

devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā || iti |

tatra sarva-lakṣmī-mayī sarva-lakṣmī-svarūpeṇa śrī-kṛṣṇasya mūla-bhagavattvād ukta-
nyāyena tad-amśānām tatrāntarbhāvavat tasyā api tat-preyasītvena mūla-lakṣmītvāt tad-amśa-
bhūtānām lakṣmīnām tasyām antrabhāvāl lakṣmī-yogas tasyāḥ spaṣṭaḥ | dīvyati akṣair vāko-
vākyādinā ca krīḍati vijigīṣate ceti devīty anena sarasvatīśālinītvam buddhi-śālinītvam ca |
para-devatety anena trivarga-sampad-yuktātvaṁ | kṛṣṇa-mayī kṛṣṇa-svarūpā ity anena
vibhūti-yuktātvaṁ sarva-kāntir ity anena śobhā-śālinītvam | rādhyati ārādhyati kṛṣṇam iti
kartr-artha-**pvuli** rādhikety anenopakaraṇa-yogaḥ parā sammohinīty anena veśa-racanā-
śālinītvam iti | premṇā sevā prema-sevā sāksāt sevety arthaḥ | tasyā bandhutā-prema-sevayoh
svarūpaṁ ca yathā śrī-rūpa-gosvāmī-kṛta-bṛhad-dhyāne—

koṇenākṣṇoh pṛthu-ruciḥ mitho hāriṇā lihyamānāv
ekaikena pracura-pulakenopaguḍhau bhujena |
gaurī-śyāmau vasana-yugalaṁ śyāma-gauram vasānau
rādhā-kṛṣṇau smara-vilasitoddāma-tṛṣṇau smarāmi ||1||

bhṛṅgān suhr̥d-vadana-gandha-bhareṇa lolān
līlāmbujena mṛdulena nivārayantyā |
udvikṣyamāṇa-mukha-candramasau rasaugha-
vistāriṇā lalitayā nayanāñcalena ||2||

cāmarabha-nava-mañju-mañjarī-
bhrājamāna-karayā viśākhayā |
citrayā ca kila dakṣa-vāmayor
vijyamāna-vapuṣau vilāsataḥ ||3||

nāga-valli-dala-baddha-vīṭikā-
samputa-sphurita-pāṇi-padmāyā |
campakādilatayā sakampayā
dṛṣṭa-prṣṭa-taṭa-rūpa-sampadau ||4||

ramyendulekhā-kala-gīta-miśritair

vaiṣī-vilāsānu-guṇair guṇa-jñayā |
vīṇā-nināda-prasaraiḥ purasthayā
prārabdha-raṅgau kila tuṅgavidyayā ||5||

taraṅgad-aṅgyā kila raṅga-devyā
savye sudevya ca śanair asavye |
ślakṣṇābhimarśana-vimṛjyamāna-
svedāśru-dhārau sicayāñcalena ||6|| iti ||26||

tad ittham abhyarhitatvāt prathamam granthasya phalam nirūpitam | sampraty adhikāriṇam
nirūpayiṣyan tasya daurlabhya-kathanāya prema-sevāyā daurlabhyam kathayan tām
viśinaṣṭhi—keśa-śeṣādy-agamyeti | ko brahmā īśaḥ śivaḥ śeṣaś ca ādi-śabdālakṣmī-
prabhṛtayaḥ tair agamyā aprāpyā | tathā hi—yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapo vihāya kāmān
suciram dhṛta-vratā [BhP 10.16.36] | tathā,

nāyam śriyo 'ṅga u nitānta-rateḥ prasādaḥ
svar-yoṣitām nalina-gandha-rucām kuto 'nyāḥ |
rāsotsave 'sya bhuja-daṇḍa-grhīta-kaṅṭha-
labdhāśiṣām ya udagād vraja-vallabhīnām || [BhP 10.47.60] ity ādi |

ato yadā brahmādi-pūjyāyās tasyā evāgamyā tadā kim uta vaktavyam brahmādīnām agamyeti
kaimutika-nyāyena teṣām api tad-agamyatayā labhyate ||

kim ca—

kvāham rajaḥ-prabhava īśa tamo 'dhike 'smin
jātaḥ suretara-kule kva tavānukampā |
na brahmaṇo na tu bhavasya na vai ramāyā
yan me 'rpitaḥ śirasi padma-karaḥ prasādaḥ || [BhP 7.9.26]

iti śrī-prahlāda-vākyāt yadā śrī-nṛsimha-prasādo'pi teṣu durlabhas tadā tad-avatāriṇaḥ śrī-
kṛṣṇasya prasādas tv atidurlabha eva | ata eva prema-sevā sutarām agamyeti | api ca gopītvā-
prāptim vinā tadiya-prema-sevā na sambhavati | brahmādīnām tu gopī-carāṇa-rajāḥ-prāptir
api durlabheti śrūyate | tathā hi **bṛhad-vāmane** ca bhṛgv-ādīn prati brahmaṇo vākyam –

ṣaṣṭhi-varṣa-sahasrāṇi mayā taptam tapaḥ purā |
nanda-gopa-vraja-strīṇām pāda-reṇūpalabdhaye |
tathāpi na mayā prāptās tāsām vai pāda-reṇavaḥ || iti |

anyeṣām tarhi katham vā labhyety apekṣāyām āha—vraja-carita-parair gādha-lauyaika-
labhyeti | vraja-śabdena mañcaḥ krośatīti nyāyena tatrasthā vraja-sundayo lakṣyante | tasya
caritam ācaraṇam tāsām śrī-kṛṣṇānuseraṇam iti yāvat | tat-parais tat-parāyaṇaiḥ paramādareṇa
tāsām ācaraṇam ācaradbhyo rāgānugīya-bhaktair ity arthaḥ | **goṣṭhādhvanivahā vrajā** ity
amarah | tāsām ācaraṇam cōktam ādi-purāṇe—

bhogaḥ svargaḥ kulācāro vicāraḥ sarva-karmasu |

sarvaṁ vihāya bhejur mām gopyas tāsu tathā hy aham ||

tathā—

nijāṅgam api yā gopyo mameti samupāsate |
tābhyaḥ paraṁ na me pārtha nigūḍha-prema-bhājanam ||

tat-paratā ca vihitāsti tatraiva—

gopī-bhāvena mām eva ye bhaktāḥ samupāsate |
teṣu tāsiv iva tuṣṭo'smi satyaṁ satyaṁ vadāmy aham || iti |

evam adhikāriṇaṁ pradarśya sādhanam āha—gāḍha-laulyaiketi | gāḍham atīśayaṁ yal
laulyaṁ tāsāṁ bhāva-madhuryāḍau lobha-viśeṣas tenaikam kevalam labhyā prāpyā—**eke**
mukhyānya-kevalā ity **amarah** | tad yathā—nityaṁ vṛndāvana-gataṁ śrī-kṛṣṇaṁ praty
upaniṣadāṁ prārthanāyām—

kandarpa-koṭi-lāvaṇye tvayi drṣṭe manāṁsi naḥ |
kāminīāvam āsādyā smara-kṣubdhāny asaṁśayam |
yathā tval-loka-vāsinyaḥ kāma-tattvena gopikāḥ |
bhajanti ramaṇaṁ matvā cikīrṣājani nas tathā ||

atra śrī-kṛṣṇa-vākyaṁ—

durlabho durghaṭas caiva yuṣmākāṁ sumanorathaḥ |
mayānumoditaḥ samyak so'pi bhavitum arhati || iti ||27||

eka-śabdena svīya-svajātīya-vijātīya-tatastha-viruddhākhyāni pañcavidha-sādhanāni
vyāvartante | tatra viruddhāni jñāna-vairāgyakarmādīni śuddha-bhakti-virodhīni, tad yathā
śrī-ekādaśe—

tasmān mad-bhakti-yuktasya yogino vai mad-ātmanaḥ
na jñānaṁ na ca vairāgyaṁ prāyaḥ śreyo bhaved iha || [BhP 11.20.31]

tathā—

ājñāyaivaṁ guṇān doṣān mayādiṣṭān api svakān
dharmān santyajya yaḥ sarvān mām bhajeta sa tu sattamaḥ || [BhP 11.11.32]

nanu,

jñāna-vairāgya-yuktena bhakti-yogena yoginaḥ |
kṣemāya pāda-mūlaṁ me praviśanty akutobhayam || [BhP 3.25.43]

iti śrī-bhāgavatokteḥ |

varṇāśramācaravatā puruṣeṇa paraḥ pumān |
viṣṇur ārādhyate panthā nānyat tat-toṣa-kāraṇam || [ViP 3.8.9]

iti **viṣṇu-purāṇāc** ca jñāna-vairāgyādīnām bhakty-aṅgatva-pratīteḥ kathāṁ teṣāṁ bhakti-
virodhitvam iti ced ucyate—jñāna-vairāgyety ādi-vacanānām jñāna-miśrādi-bhakti-paratvāt |
anyathā prāg-uktam—**mad-bhakti-yuktasya** ity ādīnām

sarva-dharmān parityajya mām ekaṁ śaraṇaṁ vraja |
ahaṁ tvā sarva-pāpebhyo mokṣayisyāmi mā śucaḥ || (18.66)

ity ādinām ca śuddha-bhakti-pratipādaka-vacanānām bhinna-viṣayāpatteḥ | ayam
atrābhisandhiḥ paraspara-viruddhānām vacanānām viṣaya-vibhāgārtha-bhakteḥ karma-
miśrādi-bhedān kalpayanty abhiyuktāḥ | yat tu munibhiḥ paraspara-viruddham ivocyate | tac
cādhikāri bheda-vivakṣayā | evaṁ sati yatra yatra karmādinām bhakty-aṅgatvaṁ śrūyate, tāni
tāni vacanāni karma-miśrāvibhakti-parāṇi, tad-dāsyāyaiva nānya-panthās tat-toṣa-kāraka ity
ādy-uktiḥ | yatra tu sarva-dharmān parityajya ity ādau karmādinām bhakty-aṅgatvaṁ
niṣidhyate, tāni śuddha-bhakti-parāṇi | kiṁ ca, karma-miśrādi-bhakter yathāyatham
sālokyādi-muktiḥ phalam | tad yathā **śrī-viṣṇu-purāṇe**—

param brahma param dhāma yo'sau brahma tathā param |
tam ārādhya hariṁ devaṁ muktiṁ prāpnoti durlabhām || iti |

śuddha-bhaktes tu bhagavad-dāsyā-prāptiḥ | tad yathā prathama-skandhe—

śrṇvanti gāyanti grṇanty abhikṣṇaśaḥ
smaranti nandanti tavehitam janāḥ |
ta eva paśyanty acireṇa tāvakam
bhava-pravāhoparamam padāmbujam || [BhP 1.8.36] iti |

karmādi-phalānām prāptis tu śuddha-bhakter avāntara-phalam, tad yathā,

yat karmabhir yat tapasā jñāna-vairāgyataś ca yat |
yogena dāma-dharmaṇa śreyobhir itarair api ||
sarvaṁ mad-bhakti-yogena mad-bhakto labhate 'ñjasā |
svargāpavargaṁ mad-dhāma kathaṁcid yadi vāñchati || [BhP 11.20.33] iti |

ataḥ sādhana-kāle vyavadhāna-kartṛtvād visadrśa-phaladatvāc ca jñānadīni śuddha-bhakti-
virodhīni **viruddha-sādhana**ni | etāny api śreṣṭha-madhyādi-bhedāt trividhāni | tatra kṣṇa-
tad-bhakta-kṛpayā jñāna-niṣṭhānām śuddha-bhakti-sambandhāviruddheṣu jñānam śreṣṭham,
evaṁ vairāgya-dagdhānām api ghuṅākṣara-nyāyena tat-sambhavād vairāgyam madhyamam,
karma-jaḍānām tu kadāpi bhagavad-bhāgavata-kṛpāyā-asambhavāt na śuddha-bhakti-
gandho'piti karma kaniṣṭham iti | tad uktam ākare—

bhavet kadācit kutrāpi nanda-sūnoḥ kṛpā-bharaḥ |
prathamam jñāna-niṣṭho'pi so'traiva ratim udvahet || [brs 3.1.43]

tathā—

phalgu-vairāgya-nirdagdhāḥ śuṣka-jñānās ca haitukāḥ |
mīmānsakā viśeṣeṇa bhaktyāsvāda-bahirmukhāḥ ||
ity eṣa bhakti-rasikaś caurād iva mahā-nidhiḥ |
jaraṁ-mīmānsakād rakṣyaḥ kṣṇa-bhakti-rasaḥ sadā || [brs 2.5.129-130] iti |

kintu jñānino bhakti-mārga-praveśe śānti-ratāv eva praveśaḥ | kadācid dāsya-ratau veti |
rādhā-bandhoḥ prema-sevāyām atyanta-viruddham eva tat | kiṁ ca—

śive ca parameśāne viṣṇau ca paramātmani |
sama-buddhyā pravartante te vai bhāgavatottamāḥ ||

ity atra bṛhan-nārāḍīya-vacana-prāmāṇyād anya-devatā-bhajanam api karma-miśrādi-bhakter
evāṅgam, na tu śuddha-bhakter ity avagantavyam |

yas tu nārāyaṇam devam brahma-rudrādi-daivataiḥ |
samatvenāpi manyeta sa pāśāṇḍī bhaved dhruvam ||

iti vaiṣṇavāgama-vacana-virodhāpatter iti ||28||

tatastha-sādhanāni vaidha-bhakty-aṅgāni—tāni caktāni ākare, yathā—

guru-pādāśrayas tasmāt kṛṣṇa-dikṣādi-sikṣaṇam |
viśrambheṇa guroḥ sevā sādhu-vartmānuvartanam ||
sad-dharma-ṛcchā bhogādi-tyāgaḥ kṛṣṇasya hetave |
nivāso dvārakādau ca gaṅgāder api sannidhau ||
vyāvahāreṣu sarveṣu yāvad-arthānuvartitā |
hari-vāsara-sammāno dhātry-aśvatthādi-gauravam ||
eṣām atra daśāṅgānām bhavet prārambha-rupatā |
saṅga-tyāgo vidūreṇa bhagavad-vimukhair janaiḥ ||
śiṣyādy-ananubandhitvaṁ mahārambhādy-anudyamaḥ |
bahu-grantha-kalābhyāsa-vyākhyā-vāda-vivarjanam |
vyāvahāre'py akārpaṇyam śokādy-avaśa-vartitā ||
anya-devān avajñā ca bhūtānudvega-dāyitā |
sevā-nāmāparādhānām udbhavābhāva-kāritā ||
kṛṣṇa-tad-bhakta-vidveṣa-vinindādy-asahiṣṇutā |
vyatirekatayāmiśām daśānām syād anuṣṭhitīḥ ||
asyās tatra praveśāya dvāratve'py aṅga-vimśateḥ |
trayām pradhānam evoktam guru-pādāśrayādikam ||
dhṛtir vaiṣṇava-cihṇānām harer nāmākṣarasya ca |
nirmālyādeś ca tasyāgre tāṇḍavam daṇḍavan-natiḥ ||
abhyutthānam anuvrajyā gatiḥ sthāne parikramaḥ |
arcanam paricaryā ca gītam saṅkīrtanam japaḥ ||
vijñaptiḥ stava-pāṭhaś ca svādo naivedya-pādyayoḥ |
dhūpa-mālyādi-saurabhyaṁ śrī-mūrteḥ sprṣṭir iksaṇam ||
ārātrikotsavādeś ca śravaṇam tat-kṛpekṣaṇam |
smṛtir dhyānam tathā dāsyaṁ sakhyam ātma-nivedanam ||
nija-priyopaharaṇam tad-arthe'khila-ceṣṭitam |
sarvathā śaraṇāpattis tadyānām ca sevnam ||
tadyās tulasī-śāstra-mathurā-vaiṣṇavādayaḥ |
yathā-vaibhava-sāmagrī sad-goṣṭhībhir mahotsavaḥ ||

ūrjādaro viśeṣeṇa yātrā janma-dinādiṣu |
śraddhā viśeṣataḥ prītiḥ śrī-mūrter aṅghri-sevane ||
śrīmad-bhāgavatārthānām āsvādo rasikaiḥ saha |
sajātīyāśaye snigdhe sādhanau saṅgaḥ svato vare ||
nāma-saṅkīrtanam śrī-mathurā-maṇḍale sthitiḥ ||
aṅgānām pañcakasyāsya pūrvam vilikhitasya ca |
nikhila-śraīṣṭhya-bodhāya punar apy atra kīrtanam ||
iti kāya-hrṣīkāntaḥ-karaṇānām upāsanaḥ ||
catuḥṣaṣṭiḥ pṛthak sāṅghātika-bhedāt kramādinaḥ ||
athārṣānumatenaiśām udāharaṇam īryate || [brs 1.2.75-96] iti |

etāny api pūrvavat trividhāni—tatra śravaṇa-kīrtana-smaraṇa-dhyāna-paricaryā-dāśya-bheda-
kaiṅkarya-sakhya-bheda-mitra-vṛtti-śrī-mūrti-darśana-sparśanādīni śreṣṭhāni | eṣāṃ jhaṭiti
raty-utpādana-dvārā lobhotpādakatvena rāgānugāṅgeṣv api praveśāt | tad uktam ākare—
śravaṇotkīrtanādīni vaidha-bhakty-uditāni tu |
yāny aṅgāni ca tāny atra vijñeyāni manīṣibhiḥ || [brs 1.2.296]

ebhyaḥ kimcid vilambena raty-utpādakāny arcana-vandanādīni madhyamāni | tebhyo'pi
vilambena raty-utpādakāni sad-dharma-pṛcchā dhātry-aśvatthādi-gauravādīni kaniṣṭhānīti |
eṣāṃ ca vakṣyamāṇa-sajātīya-vijātīyebhyo vilakṣaṇyāt taṭasthatvam | sāksāt-prīti-
pośakatvābhāvān na svīyeṣv antarbhāvaḥ | sāksāt paramparayā vā raty-utpādana-dvārā lobha-
sādhanatvān na viruddheṣv antarbhāvaḥ | tad uktam ākare—

tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstraṃ na yuktim ca tal-lobhotpatti-lakṣaṇam ||
vaidha-bhakty-adhikārī tu bhāvāvirbhavanāvadhi |
atra śāstraṃ tathā tarkam anukūlam apekṣate || [brs 1.2.292-3] iti |

bhāvāvirbhavanāvadhi-raty-utpatti-paryantam śāstraṃ vidhi-vākyaṃ tad-anantaram
nāpekṣate ity arthaḥ | na ca tad-anapekṣāyām doṣo mantavyaḥ | tat-phalasya lobhasya
jātātāt | tad uktam **ekādaśe**—na mayy ekānta-bhaktānām guṇa-doṣodbhavā guṇāḥ [BhP
11.20.36] iti |

kim ca, vaidha-bhakty-adhikāriṇām prāyaśo dāśya-bhaktāv eva lobho jāyate | tathā hi teṣāṃ
mahima-jñāna-yuktaḥ premā jāyate , tena ca sārṣṭyādi-muktir ity uktam ākare | tataś ca
vāsānām mahima-jñānam asty evety uktam adhaśtāt sārṣṭi-pada-vācyam samānaiśvaryaṃ ca
teṣāṃ sambhavec eva | **śriyam bhāgavatīm vāspṛhayanti bhadrām; parasya me te 'śnuvate tu
loke** [BhP 3.25.37] iti kapilokteḥ | anyathā siddhānta-virodhāpatteś ca | tathā hy ākare

bhakter avyabhicārāyāḥ prema-sevaiva yat phalam |
kevalam brahma-bhāvas tu vidveṣeṇāpi labhyate || [LBhāg 1.5.220] iti ||29||

atha vijātīya-sādhanam sambandhānugā bhaktiḥ | sā yathākare—

sā sambandhānugā bhaktiḥ procyate sadbhir ātmani |
yā pitṛtvādi-sambandha-mananāropanātmikā || [brs 1.2.305]

eṣāpi trividhā dāsyānugā sakhyānugā vātsalyānugā ceti | atrānukūle krameṇottamādi-bhedo
grāhyaḥ | tathā hi vijātiya-sādhanesu sakhyānugā bhaktiḥ śreṣṭham sādhanam | rādhā-
bandhoḥ prema-sevā-sādhanasya lobhasyānukūlatvāt | dāsyānugā madhyamaṁ taṭasthatvāt |
vātsalyānugā kaniṣṭham pratikūlatvād iti ||30||

atha sajātiya-sādhanam kāmānugā-bheda-sambhogeccchā-mayī bhaktiḥ | sā, yathākare—
kāmānugā bhavet tṛṣṇā kāma-rūpānugāminī ||
sambhogeccchā-mayī tat-tad-bhāvecchātmeti sā dvidhā ||
keli-tātparyavaty eva sambhogeccchā-mayī bhavet |
tad-bhāvecchātmikā tāsām bhāva-mādhurya-kāmitā || [brs 1.2.297-299] iti |

tad-bhāvecchātmikāyā api mukhya-gauṇa-bhedena dvaividhyād gauṇa-tad-bhāvecchātmikā
sajātiya-sādhanam eva | tathā hi kāma-rūpā ratir dvividhā—kāma-prāyā kāmaika-rūpā ceti |
tatra kubjāyā ratiḥ kāma-prāyā tad-anugā bhaktiḥ sambhogeccchā-mayī | vraja-sundarīnām
ratiḥ kāmaika-rūpā | tad-anugā bhaktiḥ tad-bhāvecchātmikā | kāmaika-rūpāpi dvividhā—
mukhya gauṇī ceti | tatra prāg-udāhṛta-gopyyaḥ papracchuḥ ity agni-purāṇa-vacanāt—

nānso'py anyatra rādhāyāḥ premādi-guṇa-sampadām |
rasenaiva vipakṣādaḥ mithaḥ sāmyam ivārpyate || [un 5.51]

ity ākara-vacanāc ca śrī-rādhikā-ratir mukhya-kāmaika-rūpā | tad-anugā bhaktir mukhya-tad-
bhāvecchātmikā | iyam eva gāḍha-laulya-padena gr̥hītā | anyathā gāḍha-padasya vaiyarthyaḥ |
śrī-rādhā-bandhoś caraṇa-sevā-viśeṣaṇe praviṣṭatvāc ca | sa-viśeṣaṇe hi vidhi-niṣedhau
viśeṣaṇam upasaṅkrāmataḥ iti nyāyāt | tato nyūnānya-vraja-sundarī-mātrānām ratir gauṇa-
kāmaika-rūpā | tad-anugā bhaktir gauṇa-tad-bhāvecchātmikā iti | evaṁ vaidha-sādhanavati
mahiṣī-raty-anugā riraṁsā ca sajātiya-sādhanam eva | yad uktam ākare—

riraṁsām suṣṭhu kurvan yo vidhi-mārgeṇa sevate |
kevalenaiva sa tadā mahiṣītvam iyāt pure || [brs 1.2.303]

tathā ca mahā-kaurme –

agni-putrā mahātmānas tapasā strītvam āpire |
bhartāraṁ ca jagad-yoniṁ vāsudevam ajaṁ vibhum ||

ity atra ṭikā ca--tapasā vidhi-mārgeṇa | atra vidhi-mārgopalakṣaṇatvena vāsana-vibhedo'pi
jñeya ity eṣā |

tad evaṁ sajātiya-sādhanam trividham—tatra samarthā-raty-anugātvēna gauṇa-tad-
bhāvecchātmikā mukhyaṁ sajātiyam | sambhogeccchāmayī sādharmaṇa-raty-anugātvāt
kaniṣṭham api rāgānugātvān madhyamaṁ sajātiyam | riraṁsā tu samañjasā-raty-anugātvān
madhyamaṁ bhavitum arhaty api vaidha-sādhanā-saṁvalitatvena keli-tātparyavattvena
kaniṣṭham eva sajātiyaṁ sādhanam iti | sādharmaṇy-ādi-bhedo, yathākare—

sādhāraṇī nigaditā samañjasāsau samarthā ca |
kubjādiṣu mahiṣiṣu ca gokula-deviṣṇḍ ca kramataḥ ||
mañivac-cintāmañivat-kaustubha-mañivat tridhābhimatā |
nātisulabheyam abhitaḥ sudurlabhā syād ananya-labhyā ca || [un 14.43-4] iti ||31||

atha svīya-sādhānāni | tāni ca kāmānugā-bheda-tat-tad-bhāvecchātma-bhakty-apara-
paryāyasya gādha-laulyasyaiva sādhanāni | svābhīṣṭa-lilā-kathāsakti-vraja-vasati-bāhya-sevā-
mānasa-sevā-śrī-mūrti-mādhurī-darśanākhyāni | eteṣāṃ vyāvartane'yam abhiprāyaḥ—yathā
śravaṇādi-bhaktir jñāna-sādhanam bhavad api svātantryeṇa jñāna-phalasya mokṣasyāpi
sādhanam bhavati | evaṃ tat-tat-kathāsakty-ādīni lobha-sādhānāni bhavanty api lobha-
phalasya sva-sevāyā api svātantryeṇa sādhanāni bhaveyur iti | tāni, yathākare—

kṛṣṇam smaran janam cāsya preṣṭham nija-samīhitam |
tat-tat-kathā-rataś cāsau kuryād vāsam vraje sadā ||
sevā sādha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |
tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ || [brs 1.2.296-7]

tathā—

śrī-mūrter mādhurīm prekṣya tat-tal-lilām niśamya vā |
tad-bhāvākāṅkṣiṇo ye syus teṣu sādhanatānayoḥ |
purāṇe śruyate pādme puṁsam api bhaved iyam || [brs 1.2.300] iti |

anayor iti dvividha-kāmānugayoḥ | eteṣāṃ niratiśaya-māhātmyasya sādhanānyena yadyapi
nātīva tāratamyam, tathāpi sva-sva-kārya-karatve sāpekṣa-nirapekṣatvād etal-lakṣaṇena
kenāpy amśena ghaṭenāpi cet | tathā hi, svīya-sādhaneṣu tat-tat-kathā-ratiḥ śreṣṭham, anya-
nirapekṣatayāpi kṣipra-phala-janakatvāt | anyeṣāṃ tat-sāpekṣatvāc ca | śrī-mūrti-mādhurī-
darśana-sevā-dvayam ca madhyamam, sakṛṇ-mātra-tat-tat-kathā-sāpekṣatvāt | vraja-vasati-
nirapekṣatvāc ca vraja-vasatiḥ kaniṣṭham | tasyāś caturṇām ekatamasya nityam apekṣaṇīyatvāt
| sphuṭam caitad ākare pratiyate | tat-tat-kathā-rataś cāsau ity atra tat-tat-kathā-
ratatvasyādhikāri-viśeṣaṇatvena tatra nirdeśāt | tenaiva tat-tat-kathā-rataḥ san vraja-
vāsādikam kuryād ity artha-siddhyā sarveṣāṃ tat-tat-kathā-rati-sāpekṣatvāvagamāt | itarathā
tu tat-tat-kathā-ratiḥ kuryād ity evoktam syāt | atrāpi vraja-vāsasya nikaṭe tat-pāṭhas tasyām
tat-tat-sāpekṣatva-khyāpanāya | evaṃ ca tat-tat-kathā-rater adhikāri-viśeṣaṇatve tv aṅgatvam
na syād ity āśaṅkya tal-lilām niśamya veti punar aṅgatvena nirdeśa iti | taṭ-ṭikā-kṛdbhis tu
kaṅṭha-raveṇaivoktam, yathā—tat-tat-kathā-ratis tu śreṣṭham sādhanam, vināpy anyais
tenaiva kārya-siddher ity alam iyatā |

tatra śrī-mūrti-darśanasya lobha-sādhanatvam pādmottara-khaṇḍīya-kārttika-māhātmye
prabodhini-niśāyām śrī-mūrter agrato nṛtyantyāś candrakānti-nāmnyā gandharva-kanyāyā
vṛttānte

bahviṣv anyāsu nārīṣu mayy evādhika-prītimān |
nṛtyaty asau mayā sārddham kaṅṭhāśeṣādi-bhāva-kṛt ||
ittham manoratham bālā kurvati nṛtya utsukā |
hari-prītyā ca sarvām tām rātrim evātyavāhvayat |
na patim kāmayet kañcid brahmacarya-sṭhitā sadā |

tam-eva mūrtim dhyāyanti candrakantir-varānanā ||7||
śrī-kṛṣṇa-gāthām gāyantī romāṇcodbheda-lakṣaṇā |
asmin-manvantare snigdḥā śrī-kṛṣṇa-priya-vartayā ||8|| iti |

evam anyeṣām udāharaṇāny ūhyāni | iyaṁ ca candrakāntiḥ śrī-kṛṣṇa-prema-śikṣādy-artham
kenāpy amśena gr̥hītāvatārā śrī-rādhaiḥ | tad-uktam abhiyuktaiḥ—

govinda-prema-śikṣārtha-naṭī-kṛta-nijāmśakā |
prabodhini-niśanṛtya-māhātmya-bhara-darśinī |
candrakānti-carī sarva-gandharva-kula-pāvanī || [premendu-sudhā 11-12] iti |

anyathā tasyā nitya-priyātva-virodhāt | tad yathā **bṛhad-gautamīye**—

sattvaṁ tattvaṁ paratvaṁ ca tattva-trayam ahaṁ kila |
tri-tattva-rūpiṇī sāpi rādhikā mama vallabhā |
prakṛteḥ para evāhaṁ sāpi mac-chakti-rūpiṇī ||
tathā—
devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā || iti |

sattvaṁ kārya-tattvaṁ, tattvaṁ kāraṇa-tattvaṁ tayoh kārya-kāraṇayoh paratvaṁ ca yatra tat
tattva-trayam ity arthaḥ ||32||

nanu, sā syāt prāptā yayā tām ity anena mānasa-sevāyā api prema-sevā-karaṇam pratīyata iti
cen na, liṅ-prayogena sambhāvanā-mātrasyaivoktatvāt, yayā mānasyā sevayā lobhotpādana-
dvārā sā prema-sevā prāptā syād iti hi tasyārthaḥ | tad evam eka-śabda-vyāvartāni pañca-
vidha-sādhanāni vyākhyātāni | atredaṁ boddhavyam—viruddha-sādhanāni jñānādini sarvathā
heyāni | taṣṭha-vijātiya-sveṣṭa-sādhanāni tu lobha-sādhanatvena yathottaram upādeyāny eva
| eteṣām sākṣāt prema-sevā-sādhanatvasyaiva niṣiddhatvāt | paramparayā tu yathayatham
prema-sevā sādhanatvam asty eveti |

nanu, gāḍha-laulya-śabdena tad-vāñchātmikā-kāmānugā vyākhyātā | sā ca sādhana-bhaktiḥ |
atas tat-sādhyā-premṇa eva prema-sevā-sādhakatamatvaṁ yujyate, na tu tenānyathā-
siddhāyās tasyāḥ | vyaktam caitat prāg-udāhṛta-candrakānty-upākhyāniya-vacane'stīti cet
satyam | premno'vāntara-vyāpāratvam aṅgikṛtya kāmānugāyāḥ prema-sevā-karaṇatvam uktam
iti sarvaṁ sustham | tatrānyathā-siddhi-lakṣaṇam—**avaśya-kl̥pta-niyata-pūrva-vartina eva
kāraṇa-sambhave tad-bhinnaṁ sarvaṁ anyathā-siddham iti | karaṇa-lakṣaṇam tv atra pūrva-
pakṣe'nanyathā-siddha-niyata-pūrva-varti-kāraṇam karaṇam** iti | siddhānte tu vyāpārat
kāraṇam karaṇam iti jñeyam iti | tasmāt sādhv avādi—gāḍha-laulyaika-labhyā iti ||33||

vaidha-mānasa-sevāyā vyāvartanāya prasaṅgikīm mānasī-sevām viśinaṣṭi--bhāvyaṁ rāgādhva-
pānthair iti | rāgadhvā rāgānugā-bhakti-mārgas tatra ye pānthāḥ pathikās tair bhāvyaṁ
cintayitum योग्याṁ--**sevā sādha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi** [brs 1.2.286] ity atrotkām
śrī-hari-mādhuryaika-bhakta-vraja-vāsi-tat-preṣṭha-jana-bhāva-lubdhe rantaś cintitena
svābhīṣṭa-tat-preṣṭha-janānugatena tat-sevopayikena nijābhīpsita-prāpya-dehena viracitām

eva, na tu vidhi-balena pravartamānair anenaiva dehena mānasaiḥ ṣoḍaśopacārādibhir viracitām ity arthaḥ | atra pramāṇam cākara-dhṛta-purāna-vacanam, yathā—

mānasenopacārena paricarya harim sadā |
pare vān-manasā'gamyam tam sāksāt pratipedire || [brs 1.2.182]

iti upacāro'tra cāmara-vyajanādi-rūpaḥ | na tu ṣoḍaśopacārādi-lakṣaṇaḥ | paracaryeti vacanāt | anyathā pūjayitvety evoktam syāt | ata evaika-vacanam cayena kenāpy ekenopacāreṇety arthaḥ | ākare ca sevā-dhyānam evodāhṛtam idam padyam | kim ca vān-manasor agamyam sāksāt pratipedire iti durlabham ābhoktyā śīghra-prāpty-uktyā ca rāgātīśayo dhvanyate | tena ca tat-priya-janānugatyādi sarvaṁ labhyata eva | anugati-mātre vacanāntaram ca, yathā śruti-stutau—

nibhṛta-marun-mano-'kṣa-dṛṭha-yoga-yujo hṛdi yan
munaya upāsate tad arayo 'pi yayuḥ smaraṇāt |
striya uragendra-bhoga-bhuja-daṇḍa-viśakta-dhiyo
vayam api te samāḥ sama-dṛśo 'ṅghri-saroja-sudhāḥ || [BhP 10.87.23] iti |

asyārthaḥ—striyo vraja-sundaryaḥ te tava aṅghri-sudhās caraṇāravina-prema-maya-mādhuryāṇi yayuḥ | vayam api samadṛśaḥ | samā dṛk jñānam bhāvo yāsām tathā-bhūtāḥ satyaḥ samās tābhis tulyatām prāptā gopyo bhūtvā tavāṅghri-saroja-sudhām yayimety arthaḥ | evam prāḅ udāhṛte [gopī-bhāvena ye bhaktā](#) ity atra [yathā tal-loka-vāsinya](#) ity atra ca tad-anugatir anusandheyeti | api ca gopī-bhāvena ye bhaktāḥ ity atra puṁ-liṅga-nirdeśāt puṁsām apy asyām bhaktāv adhikāraḥ | [pādme](#) tu spaṣṭam evoktam, yathā—

purā maharṣayaḥ sarve daṇḍakāranya-vāsinaḥ |
dṛṣtvā rāmaṁ harim tatra bhoktum icchan suvigraham ||
te sarve strītvam āpannāḥ samudbhūtās ca gokule |
harim samprāpya kāmena tato muktā bhavārṇavāt ||

rāmaṁ dṛṣtvā śrī-kṛṣṇam bhoktum icchan pūrvam gopālopāsakatvāt teṣām ity arthaḥ ||34||

atha rāgādhvano vaiśadyāya tat-prapañcam ākarāl likhyate |

anyābhilāṣitā-śūnyam jñāna-karmādy-anāvṛtam |
ānukūlyena kṛṣṇānuśīlanam bhaktir uttamā || [brs 1.1.11]
sā bhaktiḥ sādhanam bhāvaḥ premā ceti tridhoditā ||
kṛti-sādhyā bhavet sādhyā-bhāvā sā sādhanābhidhā |
nitya-siddhasya bhāvasya prākāṭyam hṛdi sādhyatā || [brs 1.2.1-2]
vaidhī rāgānugā ceti sā dvidhā sādhanābhidhā |
yatra rāgānavāptatvāt pravṛttir upajāyate |
śāsanenaiva śāstrasya sā vaidhī bhaktir ucyate || [brs 1.2.5-6]

virājantīm abhivyaktām vraja-vāsī janādiṣu |
rāgātmikām anusṛtā yā sā rāgānugocyate ||
rāgānugā-vivekārtham ādau rāgātmikocyate ||

iṣṭe svārasikī rāgaḥ paramāviṣṭatā bhavet |
tan-mayī yā bhaved bhaktiḥ sātra rāgātmikoditā ||
sā kāmarūpā sambandha-rūpā ceti bhaved dvidhā || [brs 1.2.270-3]

sā kāmarūpā sambhoga-tṛṣṇām yā nayati svatām |
yad asyām kṛṣṇa-saukhyārtham eva kevalam udyamaḥ ||
iyam tu vraja-devīṣu suprasiddhā virājate |
āsām prema-viśeṣo'yaṁ prāptaḥ kām api mādhurīm |
tat-tat-kṛīḍā-nidānatvāt kāma ity ucyate budhaiḥ || [brs 1.2.283-4]

ity uddhavādayo'py etaṁ vāñchati bhagavat-priyāḥ ||
kāma-prāyā ratiḥ kintu kubjāyām eva sammatā ||
sambandha-rūpā govinde pitṛtvādy-ābhimānitā |
atropalakṣaṇatayā vṛṣṇinām vallavā matāḥ |
yadaiśya-jñāna-śūnyatvād eṣām rāge pradhānatā ||
kāma-sambandha-rūpe te prema-mātra-svarūpake |
nitya-siddhāśrayatayā nātra samyag vicārite ||
rāgātmikāyā dvaividhyād dvidhā rāgānugā ca sā |
kāmanugā ca sambandhānugā ceti nigadyate || [brs 1.2.286-290] iti ||35||

naumīty anena ca namaskāra ākṣipyate iti naityikaṁ caritaṁ pratyasmin praṇata iti labhyate |
tathā hi—yathā sarvotkarṣa-lakṣaṇasya jayaty arthasya namaskārākṣepakatvaṁ, tathā
tādṛśasya naumīty arthasyāpi tathātvam, stutir hi nikṛṣṭam api stutyam sarvotkṛṣṭam karoti iti
stuty-artha-dhātūnām jyatinā tulyārthatvaṁ nirvivādam eveti | jayaty-arthasya tathātvam
yathā **kāvya-prakāśe**—jayaty-arthena ca namaskāra ākṣipyate iti tām praty asmi praṇata iti
labhyate | yad vā, vācika-namaskāra eva stutiḥ | yad vā stutir evāstu tathāpi na kācit kṣatiḥ |
tena cātyanta-dainyāviṣkāreṇa kavīnām śīla-nidhitvaṁ vyajyate | dainyam cettham
brahmādinām apy agamye śrī-rādhā-kānta-naityika-carita-varṇane na kāpi śaktir ataḥ
kevalam tan namaskaromīti | vastutas tu śrī-kṛṣṇa-caitanyopadiṣṭa-prameyasya jñātatvena
svasya tad-anugṛhītatvena ca tad-varṇana-sāmarthyam asty eveti | varṇitaṁ cemaṁ śrī-kavi-
karṇapūraiḥ –

iha viharati rādhā-kṛṣṇa-kuñjādhikārī
tad-ubhaya-rasa-rīteḥ śuddha-siddhānta-dhārī |
sakala-sujana-geyaḥ kṛṣṇa-dāsābhidheyah
padam akhila-guṇānām ko'pi rājā kavīnām || iti |

ata eva śrī-raghunātha-dāsa-mahānubhāvair apy eṣām saṅgatiḥ prārthitāsti yathā **muktā-**
carite—

yasya saṅga-balato'dbhutā
mayā mauktikottama-kathā pracāritā |
tasya kṛṣṇa-kavi-bhūpater vraje
saṅgatiḥ bhavatu me bhave bhave || iti |

anenaivāsya padyasyottama-kāvyaṭvaṃ, granthasya ca mahā-kāvyaṭvaṃ siddham | tathā ca mammaṭa-bhaṭṭaḥ—**idam uttamam atīśāyini vyaṅge vācyād budhair dhvaniḥ kathita** iti | dhvaniś cātrārtha-śakty-udbhavo’laṅkāreṇālaṅkāra-vyaṅgya-lakṣaṇaḥ | tathā hi naumīti yad varṇayitum aśakyam tat kevalam namaskriyate, yathā kathaṅcit stūyate veti | natyā stutyā vā naityika-caritasyotkarṣa-varṇanād udāṭṭālaṅkāro’yam—**udāṭṭam vastunaḥ sampad** iti tal-lakṣaṇam | tena ca kavīnām sāksād-abhijñatābhīdhānasya sauśilya-paryavasānād vyāja-stutir alaṅkāro vyajyate | tasya lakṣaṇam tu **vyāja-stutir mukhe nindā stutir vā rūḍhir anyathā** iti rūḍhi-paryavasānam iti | mahā-kāvya-lakṣaṇam āha **daṇḍī** (1.14)—

sarga-bandho mahā-kāvyaṃ ucyate tasya lakṣaṇam |
 āsīr namaskriyā vastu-nideśo vāpi tan mukham ||
 iti stuti-pakṣe tu vastu-nirdeśo’tra bodhyate ||36||

iti daśa-ślokī-bhāṣye prathama-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha pūrva-śloka-racita-siddhānta-śeṣam samāpayan naityikam caritam saṅkṣepeṇa varṇayann āha—kuṅjād iti |

**kuṅjād goṣṭham niśānte praviśati kurute dohanānnāśanādyām
 prātaḥ sāyam ca līlām viharati sakhibhiḥ saṅgave cārayan gāḥ |
 madhyāhne cātha naktam vilasati vipine rādhayāddhāparāhne
 goṣṭham yāti pradoṣe ramayati suhrdo yah sa kṛṣṇo’vatān naḥ || 2 ||**

yo niśānte rātry-ante kuṅja-grhād vanāntargata-kuṅja-grhād goṣṭham nandīśvarākhyam piṭṛ-grham praviśati, **goṣṭham go-dohana-sthānam** ity **amarah** | prātaḥ-kāle sāyam-kāle ca dohanānnāśanādyām līlām kurute | dohanam go-dohanam | anna-bhojanam | ādya-śabdāt snānādīnām grahaṇam | saṅgave pūrvāhne sakhibhiḥ vayasyaiḥ saha gās cārayan viharati | madhyāhne atha naktam rātrau ca rādhayā saha vipine vṛndāvana-kuṅje addhā sāksād vilasati | aparāhne go-cāraṇam kṛtvā vṛndāvanāt ghoṣam vrajam yāti | **ghoṣa ābhīra-pallī syād** ity **amarah** | pradoṣe rātry-ārambhe suhrdo vraja-vāsi-janān ramayati ca | vināpi ca-kārāt tad-artho’vagamyate | **aharahar nayamāno gāmaś ca puruṣam paśum vaivasvato na tṛpyati surāyā iva durmada** itivat | **pradoṣo rajanī-mukha** ity **amarah** | sa kṛṣṇo no’smān avatā rakṣatu svā-rati-vistareṇa jīvatv ity arthaḥ | yad vā, sva-saundarya-mādhurya-vaidagdhyā-līlādi-prakāśena prīnātu | anyathā tad-varṇanasya kaṣṭa-sādhyatvāt | **ava rakṣaṇa-gati-kānti-prīṭity ādi dhātu-pāṭhāt** | **na mām avati sapta-dvīpā ratnasūr api medinī** iti **raghuvaṃśīye** (1.65) prayogāc ca | kṛṣṇa iti avane yukta-padopanyāsaḥ | karṣati sva-mādhurya-vaidagdhyādinā ākarṣatīti kṛṣṇa iti tad-vyutpatteḥ |

atra praviśati kurute viharati cārayan vilasati ramayatīti varmanāna-prayoge līlānām nityatvaṃ sūcitam | tathā hi **prathama-skandhe**—

aho alam ślāghyatamam yadoḥ kulam

aho alam puṇyatamaṁ madhor vanam |
yad eṣa puṁsām ṛṣabhaḥ śriyaḥ patih
sva-janmanā caṅkramaṇena cāñcati || [BhP 1.10.26]

iti dvārakā-vāsibhiḥ prayuktena madhor vanam caṅkramaṇena cāñcatīti vartamāna-prayogaṇa
lilānām nityatā suvyaktā | śrī-daśame ca—

jayati jana-nivāso devakī-janma-vādo
yadu-vara-pariṣat svair dorbhir asyann adharmam |
sthira-cara-vṛjina-gghnaḥ su-smita- śrī-mukhena
vraja-pura-vanitānām vardhayan kāma-devam || [BhP 10.90.48]

atra jayati asyan vardhayann ity ādi-padaih yugapat sarvāsām lilānām abhivyaktyā tasām
nityatvam sphuṭam eva | suvyaktam uktam pādme—

aho abhāgyam lokasya na pītam yamunā-jalam |
go-gopa-gopikā-saṅge yatra krīḍāti kamsa-hā || [mathurā-māhātmya 295]

skānde ca--

vatsair vatsatarībhiḥ ca sākam krīḍāti mādhaveḥ |
vṛndāvanāntara-gataḥ sa-ramair bālakāvṛtaḥ || iti |

niṣkarṣaḥ prakatāprakaṭa-bhedena lilā dvividhā | tatra prakṛta-loka-pratyakṣībhūtā prakatā
kādācitki | teṣām parokṣī-bhūtā aprakaṭā nityā | tat-parāṇi jayati jana-nivāsa ity ādīni vacanāni
| tad uktam ākare—

prakatāprakaṭā ceti lilā seyam dvidhocyate |
sadānantaiḥ prakāśaiḥ svair lilābhiḥ ca sa divyati |
tatraikena prakāśena kadācit jagad-antare |
sahaiva sva-parivārair janmādi kurute hariḥ ||
kṛṣṇa-bhāvānusāreṇa lilākhyā śaktir eva sā |
teṣām parikarāṇām ca tam tam bhāvam vibhāvayet ||
prapañca-gocaratvena sā lilā prakatā smṛtā |
anyās tv aprakaṭā bhānti tādṛśyas tad-agocarāḥ ||
tatra prakāṭa-lilāyām eva syātām gamāgamau |
gokule mathurāyām ca dvāravatyām ca śārṅgiṇaḥ ||
yās tatra tatrāprakaṭās tatra tatraiva santi tāḥ |
ity āha jayatīty-ādi-padyādikam abhikṣṇasaḥ || [laghu.bhāg. 1.5.435-40] ity ādi |

yadyapi lilānām nityatvenaiva tac-chrī-vigrahatā-prayojanam tad-vihāra-sthānānām nityatvam
āgatam eva, tathāpi kutarka-dagdhānām mukha-mudraṇāya tatrāpi purāṇādi-vacanāni
likhyante | tathā hi śrī-daśame brahma-stutau—

tvayy eva nitya-sukha-bodha-tanāv anante
māyāta udyad api yat sad ivāvabhāti iti [BhP 10.14.22] |

brahmāṇḍe—

anādeyam aheyam ca rūpaṁ bhagavato hareḥ |
āvirbhāva-tirobhāvāv asyokte graha-mocane ||

śrī-bṛhad-vaiṣṇave –

nityāvatāro bhagavān nity-mūrtir jagat-patiḥ |
nitya-rūpo nitya-gandho nityaiśvarya-sukhānubhūḥ ||

pādme śrī-vyāsāmbariṣa-saṁvāde śrī-kṛṣṇaṁ prati śrī-vyāsa-vacanam (4.73.12-3) –

tvāṁ ahaṁ draṣṭum icchāmi cakṣurbhyaṁ madhusūdana |
yat tat satyaṁ paraṁ brahma jagad-yoniṁ jagat-patiṁ |
vadanti veda-śirasas cakṣuṣaṁ nātha me'stu tat ||

śrī-kṛṣṇa-vākyam – (PadmaP 4.73.17-19) –

paśya tvaṁ darśayiṣyāmi svarūpaṁ veda-gopitam |
tato'paśyam ahaṁ bhūpa bālaṁ kālāmbuda-prabham |
gopa-kanyāvṛtaṁ gopaṁ hasantaṁ gopa-bālakaiḥ |
kadamba-mūla āsinaṁ pīta-vāsasam acyutam ||

tatraivāgre (4.73.23-25) –

tato mām āha bhagavān vṛndāvana-caraḥ svayam |
yad idam me tvayā drṣṭam rūpaṁ divyaṁ sanātanam |
niṣkalaṁ niṣkriyaṁ śāntaṁ sac-cid-ānanda-vigraham |
pūrṇaṁ padma-palāśākṣaṁ nātaḥ parataraṁ mama ||
idam eva vadany ete vedāḥ kāraṇa-kāraṇam |
satyaṁ vyāpi parānandaṁ cid-ghanam śāśvataṁ śivam || [laghu.bhāg. 1.5.397-401] iti
||37||

nanu, svato nīrūpo'pi māyika-rūpeṇa dr̥ṣyo'pi syād iti cen na | yata uktam

vāsudevādhyātme—

aprasiddhes tad-guṇānām anāmāsau prakīrtitaḥ |
aprākṛtatvād arūpasyāpy arūpo'sāv udīryate || iti |

yadā svecchayā prakāśyate, tadaiva dr̥ṣyate, nānyathā | tathāhi mokṣa-dharme bṛhaspatim
praty uparicara-vasor vākyam—

na sa śakyas tvayā draṣṭum asmābhir vā bṛhaspate |
yasya prasādam kurute sa vai tam draṣṭum arhati || iti |

dr̥ṣyatā ca tasya svecchā-prakāśa-rūpatayā svayam prakāśa-saktyā netre'bhivyaktir eva, na
netra-viṣayatayā, yathā śrī-nārāyaṇādhyātme—

nityāvyakto'pi bhagavān iṣyate nija-śaktitaḥ |
tām ṛte paramātmānam kaḥ paśyetām itam prabhum ||

atha parikarāṇām kṛdā-sthānānām ca nityatā, yathā pādme—

nityam me mathurām viddhi vanaṁ vṛndāvanam tathā |

yamunām gopa-kanyās ca tathā gopāla-bālakān || iti |

brhad-gautamiye ca śrī-kṛṣṇa-vākyam—

idaṁ vṛndāvanam rāmyam mama dhāmaiva kevalam |
atra ye paśavaḥ pakṣī- vṛkṣa-kīṭa-narāmarāḥ |
ye ca santi mamadhiṣṭhe mṛtā yānti mamālayam ||
atra yā gopa-kanyās ca nivasanti mamālaye |
yoginyas tā mayā nityam mama sevā-parāyaṇāḥ ||
pañca-yojanam evāsti vanam me deha-rūpakam |
kālindīyam suṣumṇākyā paramāmṛta-vāhinī |
atra devās ca bhūtāni vartante sūkṣma-rūpataḥ ||
sarva-deva-mayaś cāham na tyajāmi vanam kvacit |
āvirbhāvas tirobhāvo bhaved atra yuge yuge |
tejomayam idaṁ rāmyam adṛśyam carma-cakṣuṣā || iti |

evam daśākṣarādi-mantreṣu tatra tat-parikara-sahitam śrī-kṛṣṇam pañcarātra (page 101)
yāmala-samhitādi-dhyeyatvena varṇayanti ceti | **ya vasanti mamādhiṣṭe** iti vṛndāvanasya
prakṛta-prakāśo darśitaḥ | **mṛtā yānti mamālayam** iti | **atra yā gopa-kanyā** iti | adṛśyam carma-
cakṣuṣā iti cāprakṛta-prakāśaḥ | sa eṣa prakāśo **varāha-purāṇe**’pi darśito’sti, yathā—

atrāpi mahad āścaryam paśyanti paṇḍitā narāḥ |
kāliya-hrada-pūrveṇa kadambo mahato drumah ||
śata-śākham viśālākṣi puṣpam surabhi-gandhi ca |
sa ca dvādaśa-māseṣu manojñah śubha-sitalaḥ |
puṣpayati viśālākṣi bhāsvaraṁs tu diśo daśa ||

tathā—

tatrāścaryam pravakṣyāmi tat śṛṇuṣva vasundhare |
labhante manuḥ siddhim mama kārya-parāyaṇāḥ ||
tasya tattottara-pārśve ’śoka-vṛkṣaḥ sita-prabhaḥ |
vaiśākhasya tu māśasya śukla-pakṣasya dvādaśi ||
sa puṣpati ca madhyāhne mama bhakta-sukhāvahaḥ |
na kaścid abhijānāti vinā bhāgavatam śucim ||

tasya brahmakuṇḍasyety arthaḥ | śucitvam atrānanya-vṛttitvam | atas tādrśaḥ prakāśo’sya
pṛthivyāpi na jñāyate ity āyātam | aprakṛte’pi brahma-kuṇḍāvasthitis tu tatrāpy aprākṛta-
brahmāṇḍādīnām sad-bhāvāt | yad uktam **skānde**—

vṛndāvanam dvādaśamam vṛndayā parirakṣitam |
mama caiva priyam bhūme sarva-pātaka-nāśanam || iti |

tathā teṣām teṣām sthānānām līlānusāreṇa vistāratva-saṅkucitatve nānā-vidha-samayānām
yugapat sanniveśādi ca bodhyam | yathā vṛndāvanaika-deśe brahmaṇo’saṅkhya-brahmāṇḍa-
darśane, yathā ca yamunaika-pulina-viśeṣe parimite vraja-sundarībhir viharāṇe | tad uktam
vanitā-śata-yūthapa [BhP 10.29.44] iti, **pramadā-śata-koṭībhir ākulite** iti ca | yathā

nandīśvarād daśa-dvādaśa-krośādi-vyantariteṣv api govardhana-vṛndāvanādiṣu ghaṭikā-pala-
mātreṇābhisaraṇādau | tatra pramāṇam tu—

bhagavāms tad abhipretya kṛṣṇo yogeśvareśvaraḥ |
vayasyair āvṛtas tatra gatas tatkarṃmasiddhaye || [BhP 10.22.8]

ity ādi vraja-vasati-sthānād atidūre'pi yamunā-tīre sūryodaya-sama-kāla eva gamanāt |
sūryodaya-sama-kālatā ca—

āplutyāmbhasi kālindyā jalānte codite'ruṇe |
kṛtvā pratikṛtīm devīm ānarcuṛ nṛpa saikatīm || [BhP 10.22.2] iti vacanād iti |

yathaiva ca nārada-dṛṣṭa-yogamāyā-vaibhave prātastya-mādhyāhnikā-sāyantānām yugapat
pravṛttau | anyac cōktam ākare, yathā—

svaiḥ svair līlā-parikarair janair dṛṣyāni nāparaiḥ |
tat-tal-līlādy-avasare prādurbhāvocitāni hi ||
āścaryam ekadaikatra vartamānāny api dhruvam |
paramparam asaṃpṛkta-svarūpāny eva sarvathā ||
kṛṣṇa-bālyādi-līlābhir bhūṣitāni samantataḥ |
śāila-goṣṭha-vanādīnām santi rūpāny anekaśaḥ ||

tribhir anvayaḥ |

līlādhyo'pi pradeśo'sya kadācit kila kaiścana |
śūnya evaikṣyate dṛṣṭi-yogyair apy aparair api ||

tathā—

prākṛtebhyo grahebhyo'nye candra-sūryādayas tu te |
līlās tair anubhūyante tathāpi prākṛtā iva || iti ||38||

tad evam śrī-vṛndāvanasyāprakṛtaḥ prakāśaḥ pradarsitaḥ | idānīm prakṛta-līlā-samāptau
tatraiva saparīkarasya tasya praveśaḥ pradarsyate | tad yathā **pādmottara-khaṇḍe** dantavakra-
vadhānantaram śrī-kṛṣṇasya vraje pratyāgamanam abhidyāya māsa-dvayam tatra tena
krīḍitam iti copavarṇyoktam—

atha tatrasthā nanda-gopādayaḥ sarve janāḥ putra-dārādi-sahitāḥ paśu-pakṣi-
mṛgādayas ca vāsudeva-prasādena divya-rūpadharā vimānam ārūḍhāḥ paramam
vaikuṇṭha-lokam avāpuḥ || iti || [laghu.bhāg. 1.5.487]

kṛṣṇas tu nanda-gopa-vrajaukasām sarveśām nirāmayaṃ sva-padam dattvā divi deva-gaṇaiḥ
samstuyamāno dvāravatīm viveśeti ca | vyākhyātām caitad gadyam ākare—

vrajesāder aṃśa-bhūtā ye droṇādyā avātaran |
kṛṣṇas tām eva vaikuṇṭhe prāhiṇod iti sāmpratam ||
preṣṭhebhyo'pi priyatamair janair gokula-vāsibhiḥ |
vṛndārānye sadaivāsau vihāram kurute hariḥ ||
skāndāyodhyā-mahimani saumitreḥ śrūyate yathā ||

tathā hi—

tataḥ śeṣātmatām yātaṁ lakṣmaṇaṁ satya-saṅgaram |
uvāca madhuraṁ śakraḥ sarvasvaṁ ca sa paśyataḥ ||
indra uvāca –
lakṣmaṇottīṣṭha śīghraṁ tvam ārohasva padaṁ svakam |
deva-kāryaṁ kṛtaṁ vīra tvayā ripu-nisūdana |
vaiṣṇavaṁ paramaṁ sthānaṁ prāpnuhi svaṁ sanātanam |
bhavan-mūrṭiḥ samāyātā śeṣo'pi vilasat-phaṇaḥ ||
tataś ca –
ity uktvā sura-rājendro lakṣmaṇaṁ sura-saṅgataḥ |
śeṣaṁ prasthāpya pātāle bhū-bhāra-dharaṇa-kṣamam |
lakṣmaṇaṁ yānam āropya pratasthe divam ādarāt || [laghu.bhāg. 1.5.488-93] iti |

kecit punar evaṁ vyācakṣuḥ—atra nandādayaḥ putra-dāra-sahitāḥ iti śrīman-nandasya tad-
varga-mukhyasya putraḥ śrī-kṛṣṇa eva, dārāś ca śrī-yaśodaiva iti prasiddham api putra-dāra-
śabdoktyā tat-tad-rūpair etaiḥ saha tatra praveśa iti gamyate | vimānena teṣāṁ parama-
vaikuṇṭha-prasthāpanaṁ ca prāpañcika-janasya vañcanārtham eva prapañcitam | vastutas tu
tad-adṛṣye vṛndāvanasyaiva prakāśa-viśeṣe praveśanam iti | evam eva dvārakāyās tatra
parikarānām ca nityatvādikāṁ sarvaṁ bodhyam | tad yathaikādaśe—

smṛtyāśeṣāsubha-haraṁ sarva-maṅgala-maṅgalam |
nityaṁ sannihitas tatra bhagavān madhusūdanaḥ || [BhP 11.31.23-24] iti |

pādme—

atha brahmādi-devānām yathā prārthanayā bhuvāḥ |
āgato'haṁ gaṇaḥ sarve jātās te'pi mayā saha || [PadmaP 6.89.21]
ete hi yādavaḥ sarve mad-gaṇā eva bhāmini |
sarvathā mat-priyā devi mat-tulya-guṇa-śālinaḥ || iti |

teṣāṁ nitya-lilā-praveśa-paripātī ca, yathā hy ākare—

lilām cāprakaṭāṁ tatra dvāravatyām cikīrṣuṇā |
svayaṁ prakāśyate tena muni-śāpādi-kaitavam ||
devādy-amśāvatarāṇe ye tu vṛṣṇiṣv avātaran |
kṣīrābdhi-śāyi-rūpas taiḥ sārddhaṁ svapadam āpnuyāt ||
nitya-lilā-parikarā ye syur yaduvārādayaḥ |
taiḥ sārddhaṁ bhagavān kṛṣṇo dvārvatyām eva dīvyati || [L.Bhāg. 1.5.494-6]

tad evam ubhayatrāprakaṭa-prakāśe tena teṣāṁ praveśana-prakāro darśitaḥ | praveśya ca tatra-
sthitānām aprakaṭa-prakāśānām eṣu prakāṭa-cara-prakāśeṣv antar-bhāvanāṁ kṛtam | yathā
prakāṭa-lilāyām ṣoḍaśa-sahasra-kanyā-vivāhe śrī-nārada-drṣṭa-yoga-māyā-vaibhave ca lilā-
śaktyā yugapat sarvatra svayam āvirbhūya sarveṣv evāntaḥ-pureṣu yādavānām prakāśān
antarbhāvya paścāt svīya-svarūpe svīya-prakāśānām antarbhāvavad yādavānām svarūpeṣu
teṣāṁ api prakāśā antarbhāvitāḥ | yathā ca pratidinaṁ sarvāntaḥpurebhyaḥ sudharmā-praveśe
tādṛṣam iti | tatra tasya yugapat nānā-prakāśaḥ citraṁ bataid ekena vapuṣā ity ādinoktam |

paścāt tat-parikarāṇām ca prakāśa-bhedaḥ ṣoḍaśa-sahasra-parimitānām kanyānām vivāhe
vyākhyātaḥ ṭikā-kṛdbhiḥ—**etena devaky-ādi-bandhu-jana-samāgato'pi pratigrahaṁ
yaugapadyena sūcita** [bhāvārthadīpikā 10.59.42] iti | atra ca līlā-rasa-poṣaṇārtham abhimāna-
bhedaḥ | parasparānanusandhānam ca bhavatīti sarvam anavadyam ||39||

atha ke te parikarā yeṣāṁ nityatvādikam sthāpitam ity apekṣāyām uktam ākare—
**līlā-parikarā goṣṭha-janāḥ syur yādavās tathā |
devās ca brahma-jambhāri-kuvera-tanayādayaḥ |
nāradādyās ca danuja-nāga-yakṣādayās ca te** || [L.Bhāg. 1.5.434] iti |

tatra prakṛtopayogitayā goṣṭha-janā vivriyante—te ca dāsā sakhāyo guravaḥ preyasyās ceti
caturvidhāḥ | tatra **dāsāḥ**, yathākare—
**raktakaḥ patrakāḥ patrī madhukaṅṭho madhuvrataḥ |
rasāla-suvilāsās ca premakando marandakaḥ ||
ānandaś candrahāsās ca payodo vakulas tathā |
rasadaḥ śāradādyās ca vrajasthā anugā matāḥ** || [brs 3.2.41-42] iti |

ete tu vidvad-anubhava-sūcita-nāmāno māthura-lokeṣu prasiddhāḥ |

atha **sakhāyaḥ**—
**suhṛdaś ca sakhāyās ca tathā priya-sakhāḥ pare |
priya-narma-vayasyās cety uktā goṣṭhe catur-vidhāḥ** || [brs 3.3.21]

tatra **suhṛdaḥ**—
**vātsalya-gandhi-sakhyām tu kiñcit te vayasādhikāḥ |
sāyudhās tasya duṣṭebhyaḥ sadā rakṣā-parāyaṇāḥ ||
subhadra-maṇḍalībhadrā-bhadravardhana-gobhātāḥ |
yakṣendrabhaṭa-bhadrāṅga-vīrabhadrā mahā-guṇāḥ |
vijayo balabhadrādyāḥ suhṛdaś tasya kīrtitāḥ** || [brs 3.3.22-23]

atha **sakhāyaḥ**—
**kaniṣṭha-kalpāḥ sakhyena sambandhāḥ prīti-gandhinā |
viśāla-vṛṣabhaurjasvi-devaprastha-varūthapāḥ ||
maranda-kusumāpīḍa-maṇibandha-karandhamāḥ |
ity-ādayaḥ sakhāyo'sya sevā-sakhyaika-rāgiṇaḥ** || [brs 3.3.30-31]

atha **priya-sakhāḥ**—
**vayas-tulyāḥ priya-sakhā sakhyām kevalam āśritāḥ |
śrīdāmā ca sudāmā ca dāmā ca vasudāmakaḥ ||
kiñkiṇi-stokakṛṣṇāmśu-bhadrāsena-vilāsinaḥ |
puṇḍarīka-viṭāṅkāṣa-kalabīnkādayo'py amī ||
ramayanti priya-sakhāḥ kelibhir vividhaiḥ sadā |
niyuddha-daṇḍa-yuddhādi-kautukair api keśavam** || [brs 3.3.36-38]

atha **priya-narma-vayasyāḥ** –

priya-narma-vayasyās tu pūrvato'py abhito varāḥ |
ātyantika-rahasyeṣu yuktā bhāva-viśeṣiṇaḥ |
subalārjuna-gandharvās te vasantojjvalādayaḥ || [brs 3.3.43]
madhumaṅgala-puṣpāṅka-hāsānkādyā vidūṣakāḥ || iti |

eṣu stokakṛṣṇādyā **ekādaśa**-śrī-bhāgavate prasiddhā, yathā—
he stoka-kṛṣṇa he amśo śrī-dāman subalārjuna |
viśālarṣabha tejasvin devaprastha varūthapa || [brs 10.22.31]

vṛṣabham bhadrāsenaś tv [BhP 10.18.24] iti ca | dāmādayś catvāra **āgameṣu** yathā—**dikṣv atha**
dāma-sudāmau ca śrīdāmā ca sampūjyāḥ [Krama-dīpikā 4.28] iti | kintu dāma-sudāmnor
adanta-nāntatvena viśeṣaḥ | subhadrādyāḥ pañca **bhaviṣyottare**, yathā—

subhadra-maṅḍalībhadra-bhadra-bhadravardhana-gobhaṭāḥ |
yakṣendrabhaṭa ity ādyās teṣāṃ nāmāni gokule || iti |

atra guravaḥ—

te tu tasyātra kathitā vraja-rājñī vrajeśvaraḥ |
rohiṇī tās ca vallavyo yāḥ padmaja-hṛtātmajāḥ || [brs 3.4.10]
upanando'bhinandaś ca piṭṛvyau pūrvajau pituḥ |
piṭṛvyau tu kanīyāṃsau syātām sananda-nandanau ||
piṭṛvyā-dayitās tuṅgī pīvarī karālātulāḥ || [rādhākṛṣṇa-gaṇoddeśa 32]
paurṇamāsī bhagavatī sarva-siddhi-vidāyini | [ibid. 77]

eteṣāṃ madhye śrī-vraja-rājo vrajeśvarī rohiṇy upanandaḥ sanandaś ceti pañca śrī-
bhāgavatādau prasiddhāḥ | tatropananda-sanandau, yathā śrī-daśame— **tatropānanda-nāmāha**
gopo jñāna-vayo-'dhikaḥ [BhP 10.11.22] | tathā—

ūṣuḥ sarasvatī-tīre jalām prāśya yata-vratāḥ |
rajanīm tām mahā-bhāgā nanda-sunandakādayaḥ || [BhP 10.34.4] iti ca |

atha preyasyaḥ—

tatra śāstra-siddhās tu rādhā candrāvalī tathā |
viśākhā lalitā śyāmā padmā śaibyā ca bhadrikā |
tārā vicitrā gopālī dhaniṣṭhā pālikādayaḥ ||
candrāvaly eva somābhā gāndharvā rādhikaiva sā |
anurādhā tu lalitā naitās tenoditāḥ pṛthak || [u.nī. 3.56-57]

śāstrāṇi ca bhaviṣyottara-skānda-gata-prahlāda-saṃhitā-gopāla-tāpanī-samākhyāni | tatra
bhaviṣyottare yathā—

gopālī pālikā dhanyā viśākhā dhyāna-niṣṭhikā |
rādhānurādhā somābhā tārakā daśamī tathā || iti |

viśākhā ca dhaniṣṭhikā ceti kvacit pāṭhaḥ | ayam pāṭho grantha-kṛtām sammataḥ |
dhaniṣṭhāyā atra gṛhītatvāt | daśamī tatheti daśamy api tārakā-nāmnīty arthaḥ | saiva vicitrā-

śabdenātra grhītā |citraiva vicitrety arthaḥ | daśamīty ekam nāma iti kecit | naitad grantha-
kṛtām sammataṁ | vicitrety atra vacanāntarasyābhāvāt | pālikādaya ity ādi-śabdena dhanyāyā
grahaṇam | [skānda-gata-prahlāda-saṁhitā](#) tu—[lalitovāca](#) ity ādinā lalitā padmā bhadrā śaivyā
śyāmaleti pañcakam adhikam āha-- rādhā viśākhā dhanyety atratyam ca trayam | tatra
dhanyā-sthāne kecit candrāvalīm paṭhanti | abhimataṁ caitad grantha-kṛtām śāstra-
prasiddhānām madhye tās candrāvalyāḥ saṅgrhītavāt | evaṁ gopāla-tāpanī ca gāndharvatve |
tadāha—atha rādhā-candrāvalī-lalitānām nāma-bhedam āha—candrāvalīty ādinā | tatra
candrāvalī-somābhayor aikārthyam, sāmya-prāyāt | rādhā-gandharvayos tu mukhyā sva-
liṅgena—[yathā rādhā priyā](#) ity ādinā yathā pādme rādhāyā mukhyatvam uktam, tathā gopāla-
tāpanyām gāndharvāyā apīty arthaḥ | lalitānurādhayor aikyam tu vaiṣṇava-toṣaṇyām—
madhyātva-vāmyatva-prākharyādi-vyañjaka-prahlāda-saṁhitīya-vacanaikārthyena [ekā
bhrūkuṭim ābadhya](#) ity anena [BhP 10.32.6] śrī-rādhāyāḥ, tasya para-vākyena
[aparānimisaddṛgbhyām juṣānā tan-mukhāmbujam](#) [BhP 10.32.7] ity anena lalitāyās ca
sthāpitatvena | bhaviṣyottare rādhānurādhety atra pāṭhasya nāmnoś ca
yugmatāmayatvāvagater iti |

[loka-prasiddha-nāmnas tu khañjanākṣī manoramā |
maṅgalā vimalā līlā kṛṣṇā śārī viśāradā |
tārāvalī cakorākṣī śaṅkarī kuṅkumādayaḥ || \[36\] iti](#)

tathā rādhā-sakhīṣv api campakalatā-tuṅgavidyendulekhā-raṅgadevī-sudevī-prabhṛtayo
jñeyāḥ | etāḥ pañca | lalitā-viśākhā-citrās ca śāstra-prasiddhās tisra ity aṣṭau sarvāsu śrī-rādhā-
sakhīṣu mukhyā ity api bodhyam iti ||40||

vipine vilasatīty anena gr̥he gr̥he vilāsābhāvo lakṣyate | anyathā vipina-padasya
vaiyārthyāpatteḥ | tena tasyām tasyopapatitvam | tasyās ca tasmin parakīyātvaṁ vyajyate | kim
ca, madhyāhne cātha naktam vilasati vipine rādhayāddhāparāhne ity atrāddhā-śabdena yadā
prātar-ādau go-dohanādi-līlām kurute, tadāpi tayā saha manasā vilasatīti lakṣyate | sa vilāsāś
cettham—kadā katham ceyam miliṣyati, yadā ca miliṣyati, tadā kutra kutra kā vā krīḍā
kartavyeti saṅkalpa-vikalpaḥ | tena ca paramotkaṇṭhāmayatvena śṛṅgārasyātyanta-paripoṣād
aupapatye parakīyātve ca rasotkarṣāvadhīr vyajyate | atha-śabdo'tra kārtsnyena kṛtsna-
manoratha-pūrtyā vilasatīty arthaḥ | tathā ca amara-simhaḥ—[maṅgalānantarārambhaḥ
praśna-kārtsnyenātho atha](#) iti | atrātha-śabdo'nuśāsanam itivad ārambhārthatā maṅglārthatā
ca na ghaṭati, śloka-madhye prayuktavāt, yatrātau prayujyate'tha-śabdāḥ tatraiva tasya tat-
tad-arthatā snātvā bhunkte itivad anantarārthatāpi na, saṅgave sakhībhir gās cārayan
viharatīty anena saṅgavasya pūrvam uktavāt, madhyāhna-kālasya tad-anantara-bhāvitvena
svata eva tad-anantarālabdheḥ | atha bhoktuṁ samartho'si itivat praśnārthatāpi na,
aprākaraṇikatvāt | ato'tha kratūn brūma ity atreva kṛtsnārthatāivātra sambhavatīti | anenāpi
parakīya-śṛṅgāra-rasasya paramotkarṣatā sūcitā addhā-pada-lakṣya-paramotkaṇṭhā-maya-
vipralambha-śṛṅgārāntarbhāvitvād asya sambhoga-śṛṅgārasya | tad uktam—

[na vinā vipralambhena sambhogaḥ puṣṭim aśnute |
kāṣāyite hi vastrātau bhūyān evābhivardhate || \[u.nī. 15.3\]](#)

iti prakāṣa-lilāyām eva parakīyātvādikaṁ na tv aprakāṣa-lilāyām itīmaṁ bhramam apākartuṁ vilasatīti vartamāna-prayogaḥ, nityam eva tat tat sarvam iti bhāvaḥ ||41||

etat sarvam ākarokta-diśā pratipādyate | tathā cōktam ākare—

rāgeṇollāṅghayan dharmam parakīyā-balārthinā |
tadīya-prema-vasatir budhair upatīḥ smṛtaḥ || [u.nī 1.17] iti |

asyārthaḥ—upapateḥ sāmānya-lakṣaṇa-pūrvakaṁ viśeṣa-lakṣaṇam karoti | rāgeṇety ādinā parakīyābalām arthitum śīlam yasya sa parakīyābalārthī tena rāgeṇa | arthāt tasyāḥ parakīyābalāyā dharmam pātivratyam ullāṅghayan sva-prayatnenātmani tasyā ratim utpādyā tat-pātivratyam tyājayann ity arthaḥ | upapati-sāmānya-lakṣaṇam vā, parakīyābalārthī cāsau nāpumānś ca sa tathā | anyat samam | sa eva svata eva tadīya-prema-vasatīḥ parakīyābalānām parama-premāspadam cet tadaiva budhair bharatādibhiḥ smṛtaḥ svakīya-smṛtau sāksāt kathitaḥ yaḥ sa mukhyaḥ upapatir bhaved ity arthaḥ iti śeṣa-lakṣaṇam | evam cātraiva paramotkarṣaḥ laghutvam atreti dvayam api saṅgacchate | tatra prakāraṇike mukhyopapatau mahā-kavi-vākyam udāharati—

saṁketikṛta-kokilādi-ninadam kaṁsa-dviṣaḥ kurvato
dvāronmocana-lola-śaṅkha-valaya-kvānam muhuḥ śṛṅvataḥ |
keyam keyam iti pragalbha-jaratī-vākyena dūnātmano
rādhā-prāṅgaṇa-koṇa-koli-viṭapi-kroḍe gatā śarvarī ||18|| iti |

atra śaṅkha-valaya-kvānam muhuḥ śṛṅvata ity anena tasyāḥ svakīya-lajjābhayādy-anādareṇa tadīya-sukhe pravṛtīyā tasyā svatas tadīya-prema-vasatitvābhivyakter ukta-lakṣaṇa-saṅgatiḥ | na cātra śaṅkha-valaya-padādya-vyañjakam iti vācyam | bahutarānarghya-maṇi-ghaṭita-svarṇādi-bhūṣaṇa-cayam apy anādrītya parama-vilāsītayā śrī-kṛṣṇasya tad-vayasyādinām guṅjā-kācādi-bhaya-bhūṣaṇa-dhāraṇavat tasyā api mahā-vilāsinyā maṇi-khacita-svarṇa-bhūṣaṇa-tiraskāri-gauḍa-deśādi-prasiddha-vicitrāneka-citra-śāli-śaṅkha-valaya-dhāraṇasya sambhavāt |

atraiva paramotkarṣatvam āha—**atraiva paramotkarṣaḥ śṛṅgārasya pratiṣṭhitaḥ** [u.nī. 1.19] iti |
atraiva prakrānte śrī-kṛṣṇa-lakṣaṇopapati-viśeṣe eva śṛṅgārasya ujjvala-rasasya paramotkarṣaḥ paramo'vadhīḥ prakarṣeṇa kīrtitaḥ uccair gītaḥ bharatādibhir iti śeṣaḥ | na cātraiva bhāva-viśeṣe iti vācyam bhāva-viśeṣasyāprakrāntatvāt | tatra prakīrtanam darśayitum āha--tathā ca munir iti | munir bhārataḥ | kim āha munis tatrāha—

bahu vāryate khalu yatra pracchanna-kāmukatvam ca |
yā ca mitho durlabhatā sā manmathasya paramā ratiḥ || [u.nī. 1.20] iti |

yata aupapatyād dhetor mithunam bahu yathā bhavati tathā vāryate nivāryate | yatraupapatye mithunasya pracchanna-kāmukatvam ca saṅgopita-ramaṇatvam | yā ca tan-nimittā mitho'nyonyam mithunasya durlabhatā sā | tad evaupapatyam ity arthaḥ | rati-viśeṣaṇatvāt strī-liṅgatā | manmathasya ratiḥ ramaṇam krīḍety arthaḥ | tatraiva śṛṅgārasyāvadhīr ity arthaḥ |

nanu, sāmānyaupapatye'pi nivāraṇādi-sad-bhāvāt tatrāpi śrṅgārasya paramotkarṣatās tv ity āśaṅkya muner asammatatvena, pratuyta tatra laghutvam eveti vadan śrī-kṛṣṇe tasyāpavādam āha—

laghutvam atra yat proktaṃ tat tu prākṛta-nāyake |
na kṛṣṇe rasa-niryāsa-svādārtham avatārini || [u.nī. 1.21] iti |

atra sāmānyopapatau laghutvaṃ gauṇatvaṃ proktaṃ arthārjtiā | na tu sāksāt smṛtaṃ bharatādibhir iti yat tat tu tatraiva prākṛta-nāyake sāmānyaupapatau | tad uktaṃ bhārata-matānusārīṇi **sāhitya-darpaṇe** (3.263-4)—

upanāyaka-samsthāyām muni-guru-patnī-gatāyām ca |
bahu-nāyaka-viṣayām ratau ca tayā tu bhaya-niṣṭhāyām ||
pratināyaka-niṣṭhatve tadvad adharma-pātra-tiryag-ādi-gate |
śrṅgāre naucityam iti ||42||

kṛṣṇe tv aprākṛta-nāyake upapati-viśeṣe ity arthaḥ | na laghutvaṃ nāstīty arthaḥ | na hi tasya sāmānyaupapatyaṃ yena tatra laghutvaṃ syād iti bhāvaḥ | tatra hetu-garbha-viśeṣaṇam āha—
rasa-niryāseti | rasasya niryāsaḥ sāras tasya svādārtham avataraṇa-śīle kṛṣṇe laghutvaṃ nāstīty ādikam eva tādīya-mahā-bhakta-śrī-līlā-śuka-matena draḍhayati—

śrṅgāra-rasa-sarvasvaṃ śikhi-piccha-vibhūṣaṇam |
aṅgīkṛta-narākāram āśraye bhuvanāśrayam || [u.nī. 1.22] iti |

śrṅgāra-rasaḥ sarvasvaṃ yasya | aṅgīkṛtaḥ nityatvena svīkṛto narākāro yena spaṣṭam anyat | tad eva bahu vāryate yataḥ ity asya muni-vākyasyopapatti-viśeṣaḥ | śrī-kṛṣṇa eva viṣayaḥ upanāyaka-samsthāyām ity asya tu tad-itarāḥ sāmānyopapatir iti vyavasthitam | tatredaṃ bījaṃ—tatraupapatye loka-viruddhatvaṃ dharma-viruddhatvaṃ ca | tatredaṃ laghutvam | yatra tu tad-ubhayābhāvas tatra bahu-nivāraṇādi-hetubhiḥ śrṅgārasya paramotkarṣatā | tatra laukikaupapatye para-dārān na gacchen manasāpi kadācanety ādi śāstra-viruddhatvena pāpa-sambhavāt | dharma-viruddhatvam ata eva nindā-sambhavāl lajjākaratvena loka-viruddham ca tad eva tad vyañjitaṃ | sāmānya-lakṣaṇe strīṇāṃ lajjādhikyāt prathamam apravṛtṭyā tāsāṃ dharmam ullaṅghayan nitarāṃ yatna-prayogaṇa | ata eva **trikāṇḍa-śeṣe** tasyaiva **jāraḥ pāpa-patiḥ samau** iti nindā-garbhitaṃ nāma | ataḥ svayaṃ śrī-kṛṣṇenāpi—

asvargyam ayaśasyam ca kṛcchraṃ bhayāvaham |
jugupsitaṃ ca sarvatra aupapatyaṃ kula-striyāḥ || [BhP 10.29.26]

ity anenāsyavāsvargyatvam uktaṃ | śrī-vraja-devībhir api | **niḥsvaṃ tyajanti gaṇikā** [BhP 10.47.7] **jārā bhuktā ratāṃ striyam** [BhP 10.47.8] iti tasyaivollekhaḥ kṛtaḥ | atra tu śāstra-virodhābhāvena pāpasambhavān na dharma-viruddham ata evānindyatvena lajjādy-asambhavān na loka-viruddham ca, pratyuta tal-lokeṣu suṣṭhūpādeyatvam eveti bahu-nivāraṇādi-hetubhiḥ śrṅgārasyotkarṣatā | etac ca viśeṣa-lakṣaṇe tādīya-prema-vasatir ity anena vyañjitaṃ | tāsāṃ parama-duḥsaha-loka-lajjānādareṇa tad-eka-prītyā pravṛtṭer avagamāt | tat-prīteś ca sarva-śāstra-phalātāt | tatra—

dharmavyatikramo dr̥ṣṭa īśvarāṇām ca sāhasam |
tejīyasām na doṣāya vahneḥ sarva-bhujo yathā || [BhP 10.33.30]

ity ādi vacana-prāmāpyāna dharmaviruddhatvam | ata eva na loka-viruddham api, pratyuta
lokeṣu suṣṭhūpādeyam eva | yathā—

go-cāraṇāyānucaraiś carad vane
yat gopikānām kuca-kuṅkumāṅkitam || [BhP 10.38.8]

iti śrīmad-akrūra-vacane | atra pāde'krūreṇa śrī-kṛṣṇaupapatyasyollekhaḥ kṛtas tat khalu
pitṛvyatvena dāsatvena cety ubhayathāpi na yujyate | kintūpādeyatvenaiva | na ca prīti-
viśeṣollekha eva kṛtaḥ iti vaktavyam tad-vācaka-sābdasyānupādānāt | evam īdṛṣām vākyam
bahutra śrī-bhāgavate draṣṭavyam | kim bahunā ? yat khalu śrī-bhāgavatādi-purāṇeṣu nānā-
jātīya-muni-rāja-sabhādiṣu tad-auapptya-pratipādikā rāsa-līlā gīyate, tat tu
suṣṭhūpādeyatvenaiva nānyathā sambhavati | tāsām tad-eka-sukhārtha-pravṛttis tu—

yat te sujāta-caraṇāmbu-ruham staneṣu
bhītāḥ śānaiḥ priya dadhīmahi karkaśeṣu [BhP 10.31.19] iti śrī-bhāgavatokteḥ |

tat-prīteḥ sarva-śāstra-phalatvam ca tatraivoktam, yathā—**kurvanti hi tvayi ratim kuśalā** [BhP
10.29.33] iti ṭikā ca **kuśalāḥ śāstra-nipuṇā** ity eṣā ||43||

atha parakīyāḥ—

rāgeṇaivārpitātmāno loka-yugmānapekṣiṇā |
dharmenāsvikṛtā yās tu parakīyā bhavanti tāḥ || [u. nī. 3.17]

atrāpi rāgeṇaivārpitātmāno dharmenāsvikṛtās ca yās tāḥ parakīyā bhavantīti sāmānya-
lakṣaṇam, tā eva cet loka-yugmānapekṣiṇā rāgeṇaivārpitātmāno bhavanti, tadottamāḥ
parakīyā iti viśeṣa-lakṣaṇam ca draṣṭavyam | tatra prāsaṅgikīr uttamāḥ parakīyā udāharati—

rāgollāsa-vilaṅghitārya-padavī-viśrāntayo'py uddhura-
śraddhā-rajyad-arundhatī-mukha-satī-vṛndena vandyehitāḥ |
āraṇyā api mādhurī-parimala-vyākṣipta-lakṣmī-śriyas
tās trailokya-vilakṣaṇā dadatu vaḥ kṛṣṇasya sakhyaḥ sukham || [u. nī. 3.18]

tāḥ prasiddhāḥ kṛṣṇasya sakhyaḥ parakīyātvābhimānenaiva sakhyam kurvāṇā, na tu kadāpi
patnītvābhimānavatya ity arthaḥ | vo yuṣmākam śrotṛṇām sukham dadatu tās eva viśeṣa-
lakṣaṇa-saṅgataye tā viśinaṣṭi—trailokya-vilakṣaṇā iti | trailokyāt triloka-sthita-svakīyā-
parakīyā-pramadā-vṛndād vilakṣaṇā ity arthaḥ | tad eva vilakṣaṇyam darśayati—rāgollāsety
ādinā | rāgasyollāsenādhikyena vilaṅghitā atikrāntā ārya-padavyāḥ pātivratya-lakṣaṇa-sādhu-
mārgasya viśrāntir avadhir yābhis tāḥ | anena rāgasya loka-yugmānapekṣitvam darśitam |
evambhūtā api śraddhayā rajyat arundhatī-mukha-satī-vṛndam tena vandyam paramādareṇa
ślāghitam ihita-parakīyātva-lakṣaṇam ceṣṭitam yāsām tāḥ | tathā āraṇyā vana-vāsinyo'pi

mādhurīṇām parimaleṇātīśayena viśeṣeṇākṣiptā dūrīkṛtā lakṣmyā api śrīḥ śobhā yābhis tāḥ |
kās tāḥ kṛṣṇasya sakhyaḥ | katividhās cety apekṣāyām āha—

kanyakās ca paroḍhās ca parakīyā dvidhā matāḥ |
vrajeśa-vraja-vāsinya etāḥ prāyeṇa viśrutāḥ [u. nī. 3.19]

iti pūrvavat pracchanna-kāmukatvādi-hetubhir atraiva śṛṅgārasya paramotkarṣatām āha--
pracchanna-kāmatā hy atra gokulendrasya saukhyadā iti | atra parakīyā-viśeṣe yasmāt
gokulendrasya parama-rasa-rasika-śekharyasya saukhyadā pracchanna-kāmukatoktasti |
ato'traiva śṛṅgārasya paramotkarṣatverudrādi-vākyam praṇayati, tathā hi **rudraḥ** (śṛṅgāra-
tilake 2.30)—

vāmatā durlabhatvam ca strīṇām yā ca nivāraṇā |
tad eva pañca-bāṇasya manye paramam āyudham || [u. nī. 3.20]

strīṇām svabhāvata eva yā vāmatā yac ca parakīyā-nibandhanam tāsām durlabhatvam | yā ca
tan-nibandhanā nivāraṇā tat sarvam eva kāmasya paramam āyudham vaśīkaraṇopāyam aham
manye | **viṣṇu-gupta-saṁhitāyām** ca—

yatra niśedha-viśeṣaḥ sudurlabhatvam ca yan mṛgākṣīṇām |
tatraiva nāgarāṇām nirbharam āsajjate hṛdayam || [u. nī. 3.21]

yatra parakīyātve ity arthaḥ |

nanu sāmānya-parakīyātve'pi durlabhatvādyāstīty āśāṅkya pūrvavat bharatādy-asammatvena
tad utthāpya dūṣayati—

nāsau nātye rase mukhye yat paroḍhā nigadyate |
tat tu syāt prākṛta-kṣudra-nāyikādy-anusārataḥ || [u. nī. 5.2] iti |

mukhye śṛṅgāre rase asau paroḍhā parakīyā na nibadhyate iti yat tat tu prākṛta-kṣudra-
nāyikām anusārataḥ sāmānya-parakīyaiva sā, na tu mukhya-parakīyā ity arthaḥ | tathā hi
sāhitya-darpaṇe—

paroḍhām varjayitvātra veśyām cānanurāgiṇīm |
ālambanam nāyikāḥ syur dakṣiṇādyās ca nāyakam || [3.184] iti |

tv-arthe ca-kāraḥ | svīyām tu ananurāgiṇīm evety arthaḥ | mukhya-parakīyātvasya tu
paramotkarṣatvam rudra-vākyena viṣṇu-gupta-saṁhitā-vākyena ca darśitam api sudeva-
vākyenāpi spaṣṭam tad darśayitum āha--tathā coktam iti | atiprācīnena rasa-vilāsa-kartrā
sudeveneti śeṣaḥ | tad āha—

neṣṭā yad āṅgini rase kavibhir paroḍhā
tad gokulāmbujadṛśām kulam antarena |
āśāmsayā rasavidher avatāritānām
kaṁsāriṇā rasikamaṇḍalāśekharena || [u. nī. 5.3]

aṅgini śṛṅgārākhye rase kavibhir bharatādibhir neṣṭā mukhyatayā na svīkṛteti yat tat tu gokulāmbuja-dṛśām kulam antareṇa vinā iti, tās tv iṣṭā ity arthaḥ | tatra hetu-garbhatāsām viśeṣaṇām yad aprakāṣa-lilāyām paranālaukika-parakīyā-rasa-vidhānam tadvat prakāṣa-lilāyām api kariṣyāmīty abhiprāyeṇa prapañce'pi rasa-vidher āsaṁsayā paramotkaṅṭhā-maya-parakīyā-rasa-viśeṣasyāsvādanecchayāvatāritānām yathā-sthitam eva nitya-lilātaḥ prakāṣa-prakāṣam ānītānām, yās tu devāṅganās tāḥ sva-preyasīnām sakhyādinā sāhāyyārtham avatāritā iti draṣṭavyam | [tat-priyārtham sambhavantu sura-striyaḥ](#) [BhP 10.1.23] iti [śrī-bhāgavatāt](#) | kamsāreḥ svatantratvād rasāpekṣā na syād ity āśaṅkyāha—rasiketi | rasika-vṛnda-śirodhāryeṇety arthaḥ | ayatāsām prakṛta-parakīyābhyah parama-rasāvaham viśeṣāntaram āha—

[māyā-kalita-tādṛk-strī-śīlanenānasūyabhiḥ |](#)
[na jātu vraja-devīnām patibhiḥ saha saṅgamaḥ ||](#) [u.nī. 3.32]

māyayā kalitā teṣām vyavahārārtham nirmitā yās tādṛśya ākāra-varṇa-veśa-svabhāvādinā sva-patnī-tulyāḥ stiryas tāsām śīlanena sambhogādinā anasūyubhir adoṣa-darśibhiḥ | tatra mānam āha—

[nāsūyan khalu kṛṣṇāya mohitās tasya māyayā |](#)
[manyamānāḥ svapārsvasthān svān svān dārān vrajaukasah ||](#) [BhP 10.33.37] iti |

ato [mātaraḥ pitarah putrah bhratarah patayaś ca vah](#) [BhP 10.29.20] iti śrī-kṛṣṇa-vākyam tādīya-bhrāṭṛ-putrādīn apadiśya pariḥāsamayam eva | kvacit tad-vidha-putrādi-vyapadeśo'pi dṛśyate—yathā sāmba-kṛta-lakṣmaṇā-haraṇe śrī-baladevam uddiśya—

[pratigrhya tu tat sarvaṁ bhagavān sātvarsabhaḥ |](#)
[sa-sutaḥ sa-snuṣaḥ prāyāt suhrdbhir abhinanditaḥ ||](#) [BhP 10.68.52]iti |

ata eva śrī-śukenāpi [pāyayantyaḥ śīśūn payah](#) [BhP 10.29.6] ity atra śīśu-śabda eva prayukto na tu putra-śabdaḥ | kim ca—[madhye maṇinām haimānām mahā-marakato yathā](#) [BhP 10.33.7] iti nāyaka-maṇi-dṛṣṭāntena, [gāyantyas taṁ taḍita iva tā meghacakre virejuh](#) [BhP 10.33.8] iti taḍid-dṛṣṭāntena ca nava-kiśorasya śrī-kṛṣṇasya deha-parimānād api tāsām dehānām svalpa-parimānatoktyā tāsām nava-kiśorītvāvagamāc ca tad āśaṅkā-leśo'pi na sambhavatīti ||44||

atha nitya-lilāyām api prakāṣavad evaupapatyādikam ity āha—

[harer lilā-viśeṣasya prakāṣyānusārataḥ |](#)
[varṇitā virahāvasthā goṣṭha-vāma-bhruvām asau ||](#)
[vṛndāraṇye viharatā sadā rāsādi-vibhramaiḥ |](#)
[harinā vraja-devīnām viraho'sti na karhicit ||](#) [u.nī. 15.183-4] iti |

rāsādi-vibhramair viharatety anena spaṣṭam aprakāṣa-lilāyām api tasyaupapatyam uktam | ādi-śabdādya-lilāder grahaṇam, na hi svakīyāyām tādṛśa-lilā sambhavati | atra pramāṇam āha— tathā ca [pādme pātala-khaṇḍe](#) mathurā-māhātmye [go-gopa-gopikā-saṅge yatra krīḍati kamsahā](#) iti | atra gopikā-śabdād gopa-patnītvopasthiter aprakāṣa-prakāśe'pi tasya tāsāv aupapatyam prakāṣam pratīyate | tathā hi [pum-yogād ākhāyām](#) [pāṇ 4.1.48] ity anena īp-

vidhānād gopānām patnyo gopya iti bhavati | tataś ca svārthika-ka-pratyaye ke'ṇaḥ [pān 7.4.13] ity anena hrasve kṛte gopya eva gopikā iti siddhyatīti jāter aśtrī-viśayādayopadhā [pān 4.1.63] ity anena, tv atra bhīṣ na bhavati, gopa-śabdaś ca jātivān | ata eva śrī-rāmacandrācārya-caraṇair mahā-bhāṣyādi-rahasya-vidbhir bhaṭṭojī-dīkṣitair api puṇyogād ākhyāyām ity atra vayā gopa-śabda udāhṛtaḥ | puruṣottama-devenāpy evam evābhipretam | asminn eva sūtre gopālikādīnām pratyudāhṛtatvāt | ato gopī gopa-jāti-strīti vyākhyānam atyanta-heyam eva |

nanu go-gopa-śabdasya kriyā-vācītvē saty api

ākṛti-grahaṇā jāti-liṅgānām ca na sarva-bhāḥ |
sākṛd-ākhyāta-nirgrāhyā gotraṁ ca caraṇaiḥ saha ||

ity anena pāribhāṣikam jātitvam api syāt | tathā hy asyārthaḥ—jātiś tāvad-vidhā ekā niyata-tyaṅjaka-vyaṅgyā, aparā copadeśa-gamyeti | tatrādyām lakṣayati—ākṛti-grahaṇeti ākṛtyā samsthāna-viśeṣeṇa grhyata ity ākṛti-grahaṇā, yathā mṛgatvādi | etena mṛgī haṁsīty ādi sidhyati | brāhmaṇatvādeḥ samsthāna-grāhyatvābhāvāt tatrāvyaṅgyā ity lakṣaṇāntaram uktam liṅgānām ca na sarva-bhāḥ iti asarva-liṅgety arthaḥ | anenopadeśa-gamyā jātir lakṣitā, yathā brāhmaṇatvādi | brāhmaṇatvam hi samsthānena na vyajyate | tasya kṣatriyatvādi-tulyatvāt | kintu brāhmapyām utpanno'yam ity upadeśa-mātra-gamyā | tathāpy asarva-liṅgatvād bhavati jātiḥ | brāhmaṇo brāhmaṇīti div-liṅgatvāt | evam tarhi devadatto devadatteti dviliṅgatvād devadattatvam api jātiḥ syād ity āśaṅkyā viśinaṣṭi—sākṛd ity ādi | sākṛd ekasmin piṇḍe ākhyātā upadiṣṭā satī nirgrāhyā tat-piṇḍārambhakāvayavān ārabdhe piṇḍāntare niścetum śakyā | yathā brāhmaṇatvādiḥ | devadattatvam tu na jātiḥ | avasthā-bheda-bhinnaāneka-piṇḍa-vṛttitve'pi tad-avayavānārabdhe piṇḍāntare tad-anupalabdheḥ | spaṣṭam anyat |

tad evam sthite gopo gopīti dviliṅgatvād gopatvam api jātiḥ syād iti tad dheyam | gāḥ pāti gopaḥ puṁnān gopī strī gopam vaiśyam kulam iti gopa-śabdasya sarva-liṅgatvāt | kim ca yatra hi kenāpi sūtreṇa nīp na prāptas tatra nīp-vidhānārtham etal-lakṣaṇam aprāpta-prāpakatvād asya lakṣaṇasya, atra tu puṇyogād ity anenaiva nīp-siddhe vyartham tad-vidhānam ity alam vistareṇa ||45||

evam ca—

aneka-janma-siddhānām gopīnām patir eva vā |
nanda-nandana ity uktas trailokyānanda-varḍhanaḥ || iti |

iti śrī-daśākṣara-vyākhyātr-gautamīya-tantra-vākye'pi tasyopapatitvam eva sphuṭam | gopīnām gopa-patnīnām patir ity ukte upapatvasyaivopasthiteḥ | evam—gopī-bhartuḥ pada-kamalayoh [padyāvalī 74] ity atra purā yasyām gopī-ramaṇo vidadhe, ity ādau ca bhartṛ-ramaṇādi-śabdāt gopī-śabda-sāhacaryād upapatitvam evābhidadhati | tathā gopāla-tāpanyām sa vo hi svāmī bhavati iti vraja-sundarīḥ prati durvāsaso vākye'pi, sa śrī-kṛṣṇaḥ vo yuṣmākam gopa-patnīnām svāmī upapatir ity evārthaḥ pratīyate | yat tu tvām pātu rādhādhavaḥ [padyāvalī 261] ity atra dhava-padam tad api rādhā syā vaiśākha-māse syād rādhā gopyām ca vidur iti ity viśva-prakāśa-drṣṭyā rādhā-padam gopa-patnyām rūḍhatvāt tat-sāhacaryād upapatitvam

evābhidadhāti | ata eva prakāṣa-lilāntaram api tāsām upapatitvenaiva tat-prāptir uktās tv
ekādaśe, yathā—

mat-kāmā ramaṇam jāram asvarūpa-vido'balāḥ |

brahma mām paramam prāpuḥ saṅgāc chata-sahasraśaḥ || [BhP 11.12.13] iti |

asyārthaḥ—tā abalāḥ śrī-vraja-devyaḥ mām prāpuḥ | kimbhūtam mām ? brahma brahma-
svarūpam bṛmhatvād bṛmhaṇatvāc ca yad-rūpam brahma-samjñitam iti viṣṇu-purāṇokter
bhagavantam ity arthaḥ | tathā parā mā śobhā yasya tam parama-buddhi-vedyam tathā
ramaṇam rati-janakam tad-buddher vedyam cety arthaḥ | ata eva jāram upapati-rūpam eva
mām prāpuḥ | tatra tāsām hetu-garbha-viśeṣaṇa-dvayam mat-kāmā upapati-rūpe mayi
kāmo'bhilāṣo yāsām tāḥ | tad uktam tābhir eva—pati-sutānvaya-bhārṭṛ-bāndhavān
ativilaṅghya te 'nty acyutāgatāḥ [BhP 10.31.16]ity ādi | svayam śrī-kṛṣṇenāpi tā man-
manaskā mat-prāṇā mad-arthe tyakta-daiḥikāḥ [BhP 10.46.4] iti | ata evāsvarūpa-vido
brahma-svarūpam na vidanti svapne'pi na jānantīti tās tathā | asya viṣṇoḥ parama-
manoharatvena hṛdaya-praveśana-sīlasya mama svarūpam upapatitva-lakṣaṇam vidantīti
tatheti vā | viśater luk-pratyayāntasya rūpam viṣṇur iti | na kevalam tā eva prāpur api tu tat-
saṅgād anyā api śata-sahasraśas tathā prāpur iti | yad vā brahma paramam svayam
bhagavantam api mām jāram jāra-buddhi-vedyam santam prāpur ity anvayaḥ | śeṣam
samānam | jāras tūpapatih samau ity amaraḥ | upapati-śabdāc cokta-prakāreṇa śrī-kṛṣṇa-tat-
preyasīnām sāhacarye mukhya-patyur upasthitih | anyatra tu hīna-patyuh | upo'dhike hīne ca
[pāṇ 1.4.87] iti pāṇinīye smaraṇāt | ramaṇa-śabdāc ca rati-janakatva-puraskāreṇa priya-
sāmānyasyaivopasthitir na tu patyuh | ata eva viśva-prakāṣe—ramaṇam syāt paṭolasya mūle'pi
ramaṇaḥ priye ity evoktam | na tu ramaṇaḥ patau ity uktam | anyathā vyākhyāne tu ye yathā
mām prapadyante tāms tathaiva bhajāmy aham [gītā 4.11] iti bhagavat-pratijñā rāmeṇa
sārdham [BhP 11.12.10-12] ity ādi śloka-trayyā varṇito jāra-buddher utkarṣaś ca virudhyeta |
yat tu jāra-buddhi-vedyam api brahma-svarūpam eva mām paramam prāpur iti vadadbhiḥ
svāmi-caraṇair jāra-buddher nyūnatvam abhipretam | tat tu matāntarāvalambanena, sva-mate
tu tasyā pratyuta śreṣṭhatvam evābhipretam—na pārāye'ham niravadya-samyujām ity atra
[BhP 10.32.22] yuṣmat-sauśilyenaiva mamānṛṇyam, na tu mat-kṛta-pratypakāreṇety
anena ||46||

nanu,

tam eva paramātmānam jāra-buddhyāpi saṅgatāḥ |

jahur guṇamayaṁ deham sadyaḥ prakṣiṇa-bandhanāḥ || [BhP 10.29.11]

ity atra śrī-śukenāpy api-śabdena jāra-buddher nyūnatvam eva svīkṛtam iti cet tatrāpi tasyā
utkarṣasyaiva sambhavāt tathā tasyārthaḥ—

tadānīm eva tāḥ prāptāḥ śrīmantaṁ bhakta-vatsalam |

dhyānataḥ paramānandaṁ kṛṣṇam gokula-nāyikā ||

iti vāsanā-bhāṣya-dhṛta-mārkaṇḍeya-vacanāt tam eva śrī-kṛṣṇam eva tāḥ saṅgatā militā |
katham saṅgatās tatrāha jāra-buddhyāpi upapati-bhāvena saha na tu tām parityajyety arthaḥ |
kīdrśam tvam paramātmānam sarvāmsī parama-svarūpatvena sarveśam evopāśya-bhūtam tad-
buddhyā saha tat-saṅgamārtham ca guṇa-mayaṁ sarvaṁ guṇa-pracuraṁ deham jahuh ' aho
jāra-buddher mātmyam iti bhāvaḥ | tatas ca prakṣiṇa-bandhanam paty-ādi-kṛta-rodhanam

yāsām tāḥ, etās ca sādhana-vaśāt bhāvanātra siddha-prāyāḥ, na tu deha-siddhāḥ deha-siddhānām deha-tyāgāsambhavāt | asya vyākhyāntaram pūrvā saṅgatis ca vaiṣṇava-toṣanyām draṣṭavyā | evaṁ sthite [api bata madhu-puryām ārya-putro'dhunāste](#) [BhP 10.47.21] ity atrāryasya śrī-vrajendrasya patra iti yaugikārtho bodhyah, na tu pati-rūpa-rūdhya-arthah | tādrśa-śabda-prayogas tu śrī-rādhāyāḥ premonmāda-pralāpatvāt, na hi prakṛtisthayā tayā tābhir vā kutrāpi purāṇe sat-kavi-granthe vā tādrśah śabdaḥ prayukto'stīti |

[kṛṣṇa-vadhva](#) [BhP 10.33.8] ity atra vadhū-śabdā tu prakaraṇa-vaśād gopa-patnī-rūpās tasya parakīyāḥ striya evābhidhatte | [vadhūr jāyā snuṣā strī ca](#) ity [amara-koṣāt](#) | vadhū-śabdasyāniyata-patnī-vācakatvena vadhūs tatra nirgalety ādau snuṣādāv api tat-prayogāc ca | tad evaṁ nityam eva tāsu tāsu tasyopapatitvaṁ grantha-kṛtām abhimatām śrī-bhāgavata-sammataṁ ceti siddham | kecit tat-parecchayāhuḥ—yāḥ khalu upapatitvādy-utkarṣo varṇitaḥ śrīmadbhir grantha-kṛdbhiḥ, sa tu parecchayaiva, na punaḥ svābhimata iti tan na, teṣām prārthanā-virodhāt | tathā hy [utkalikā-vallaryām](#) (45)—

ālībhiḥ samam abhyupetya śanakair gāndharvikāyām mudā
goṣṭhādhiṣa-kumāra hanta kusuma-śreṇīm harantīyām tava |
prekṣiṣye purataḥ pravīṣya sahasā gūḍha-smitāsyām balād
ācchindānam ihottariyam urasas tvām bhānumatyāḥ kadā || iti |

atra hi svakīyātve tayā tu tasya puṣpa-haraṇam, tena ca tat-sakhyā uttarīyākarsaṇam na sambhavatīti | [kārpaṇya-pañjikāyām](#) (35) ca—

[gavesayantāv anyo'nyām kadā vṛndāvanāntare |](#)
[saṅgamayya yuvām lapsye hāriṇam pāriṭoṣikam ||](#) iti |

atrāpi parasparānveṣaṇe parakīyātve eva sambhavatīti, evaṁ bahutra draṣṭavyam | etad api para-pratāraṇāyaiva kṛtam iti cet tarhi teṣām aprāmāṇikatvāpattir iti |

nanu katham tarhi [lalita-mādhave](#) vivāho varṇitas tair iti cet tarhi nāṭakasyāpi miśrita-vṛtty-uktatayā tatrāya-vivāhādi-varṇanasyākālpanikatvāt | nāṭake varṇanīyā kathā iti vṛttam ity ucyate | tad dvividham—kalpitaṁ miśritaṁ ceti | athedaṁ vicāryate tāsām parakīyātvaṁ māyā-kalpitaṁ vāstavaṁ vā grantha-kṛdbhir abhipretam iti | tatra vāstavam eva tair abhipretam iti brūmaḥ | gopais tāsām pariṇayasya vāstavatvena taiḥ svīkṛtatvāt | yad uktaṁ paroḍhā-lakṣaṇe—

[gopair vyūdhā api hareḥ sadā sambhoga-lālasāḥ |](#)
[paroḍhā vallabhās tasya vraja-nāryo'prasūtikāḥ ||](#) [u.nī. 3.37]

ity atra saṅgama-mātraṁ niśiddham | na tu śuśrūṣādikam api, pratyuta varṇitam eva tatra tatra patyuh sevānuvidhau kim utarām antarāyām kuruṣe ity ādau bahutra | [śrīmad-bhāgavate](#) tu spaṣṭam uktaṁ, yathā—[śuśrūṣantyaḥ patīm kāścid](#) iti | yat tu [patīm-manyānām vallavānām](#) ity ādi gadyam [lalita-mādhavīyam](#) vadanti | tat tv arvācīna-kalpitaṁ eva, na tu grantha-kāragītaṁ ity asmābhir na vyākhyātam | alam ativistareṇa, prakṛtam anusarāmaḥ |

asmin śloke niśānta-prātaḥ-saṅgava-madhyāhnāparāhna-sāyāhna-pradoṣa-rātraya iti krameṇāṣṭau kālā nirdiṣṭāḥ | tatra prātar-ādi-kālam āha smṛtiḥ—

prātaḥ kālo muhūrtās trīn saṅgavas tāvad eva tu |
madhyāhnos tri-muhūrtaḥ syād aparāhnas tataḥ param |
sāyāhnas trimuhūrtaḥ syād iti |

evam niśānta-pradoṣāv api pratyekam tri-muhūrtātmikau prāhṇau tulya-nyāyāt | rātri-
madhyāhṇau samaya-daṇḍa-līlā-samāveśārthaṁ ṣaṅ-muhūrtātmakau grāhyāv iti ||47||

iti daśa-ślokī-bhāṣye dvitīya-śloka-bhāṣyam

||2||

--o)0(o--

atra niśānta-līlām vistāreṇa sūtrayann āha—

**rātry-ante trasta-vṛnderita-bahu-viravair bodhitau kīra-sārī-
padyair hr̥dyair ahr̥dyair api sukha-śayanād utthitau tau sakhībhiḥ |
dr̥ṣṭau hr̥ṣṭau tadātvodita-rati-lalitau kakkhaṭī-gīḥ-saśāṅkau
rādhā-kṛṣṇau sa-tr̥ṣṇāv api nija-nija-dhāmny āpta-talpau smarāmi || 3 ||**

rātry-ante tau prakrāntau prasiddhau vā rādhā-kṛṣṇau smarāmīty anvayaḥ | kimbhūtau tau ?
trastā bhītā | yā vṛndādayo bhr̥tyāḥ santi govinda-lālasā ity ādi skāndādi-vacanāt tan-nāmnī
vana-devī tayā iritā preritā ye vayaḥ pakṣiṇas teṣām ravair bodhitau tathā kīra-sārī-padyaiḥ
sukha-śayanād utthitau | kīdr̥ṣaiḥ ? hr̥dyair api manaḥ-kṣobha-karaiḥ śāṅkā-bhayādi-
janakatvāt | anyathā tādr̥śa-rasa-vicchedāt | punaḥ kīdr̥ṣau ? sakhībhir dr̥ṣṭau kuñje chidreṇeti
śeṣaḥ | tathā hr̥ṣṭau prasanna-cittau tathā tadātvaṁ tat-kāle parama-kāmoddīpanāt paraspara-
suratānta-śobhā-darśanena uditā punar udgatā yā ratiḥ prītiḥ surateccchety arthaḥ | tayā lalitau
sundarau tathā kakkhaṭī tan-nāmnī vṛddha-vānarī tasyā jaṭilā samupāgateti yā gīr vākyaṁ
tayā sa-śāṅkau | jaṭilā loka-prasiddha-nāmnī śrī-rādhikāyāḥ śvaśrūḥ | tathā sa-tr̥ṣṇāv api
parasparasmin sābhilāṣāv api nija-nija-dhāmni sva-sva-gr̥he prāpta-talpau |

krameṇodāharaṇāni (govinda-līlāmṛte prathama-sarge)—niśāvasānam (11) iti, āsan yad-
artham (12) iti, drākṣāsu sāryaḥ (13), atha pakṣiṇām (21), kṛṣṇānurāga (27), jaya jaya
gokula- (28), kalavāk-sūkṣmadhīḥ (34), vrajanti sarvato (35), candra-vartma-kapiśam (36),
śrī-kṛṣṇa-līlā-racanā- (41), śrānto'raṇya (42), atha kīra-girā (45), pūrvam prabuddhā (46),
utthāyeśa (51), vāmena cādhaḥ (58), kāntādhara-sparśa (59), athāsyā vayasyāḥ (60)
abhilakṣya (61), ittham mithaḥ (71), atha vṛndepsitābhijā (107), raktāambarā (108), bhraśyad-
dukūla (110), cakita-cakitam (115) ||48||

iti daśa-ślokī-bhāṣye tṛtīya-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha prātaḥ-kālina-lilām āha—

**rādhām snāta-vibhūṣitām vraja-payāhūtām sakhībhiḥ prage
tad-gehe vihitānna-pāka-racanām kṛṣṇāvaśeṣāsanām |
kṛṣṇam buddham avāpta-dhenu-sadanam nirvyūḍha-go-dohanam
susnātam kṛta-bhojanam saharais tām cātha tam cāśraye || 4 ||**

prage prātaḥ-kāle tām rādhām tam ca kṛṣṇam āśraye ity anvayaḥ | ca-kāra-dvayam dvayoḥ
smaraṇa-tulyatād agamāya | tac ca svasya snehābhimanitva-dyotanāya | śrī-kṛṣṇasya paścān
nirdeśaḥ śrī-rādhā-prāṇa-bandhor ity atra prāṇa-padoktābhiprāyeṇa | atheti kārtsnye
sarvātmanā jānāmīty arthaḥ | kathambhūtām tām ? snāta-vibhūṣitām ādau snātā paścād
vibhūṣitā tām **pūrva-kālaikā** [pāṇ 2.1.49] ity ādinā samāsaḥ vrajam pātīti vrajapā yaśodā tayā
sva-gr̥he pākārtham āhūtā | tasyā vrajapātvam tu śrī-kṛṣṇa-mātrtvāt | daitya-vadhādinā putra-
kṛtam vraja-pālanam saiva karoti vety upacāreṇa vrajapety uktam | anyathā vrajapasya strī
vrajapīty eva syāt | **vraja-mahīṣyākāritām ālibhir** iti pāṭhaḥ | tadā prātar iti mūla-sūtrād
anuvartanīyam | evam agre'pi yatra yatra saṅgavādi-padam nāsti tatra tatraiva tat-tad-
anuvartanīyam | yad vā, tām ca tam cāśraye ity atra tām ca tam ca prātar bhaje iti pāṭho
bodhyaḥ | tathā sakhībhiḥ saha tasyā vrajapāyā gr̥he vihitam kṛtam pāka-racanam yayā sā
tathā tam | kṛṣṇasyāvaśeṣam bhuktāvaśiṣtam aśnātīti kṛṣṇāvaśeṣāsanām tām | tam
kathambhūtam ? suśobhitam yathā syāt tathā snātam saharaiḥ saha prītyā kṛtam bhojanam
yena sa tathā tam |

asya ślokasya tṛtīya-caraṇam ārabhya prathama-caturtha-dvitiya-caraṇa-kraṇodāharaṇāni,
yathā (dvitiya-sarge)—paryāṅke nyasya savyam (13) iti, sa muṣṭi-pāṇi-dvayam unnamayya
(24), viśrastam asyāñjana-puñja-mañjum (26), pūrastha-jāmbunada-jharjharītaḥ (27),
savyena pāṇim madhumaṅgalasya (28), eke karāv asya pare (29), atha taiḥ sahitaḥ sa tayā
prahitaḥ, (31), vayasya paśyāmbara (32), ittham giras tā madhumaṅgalasya (36), gopālo'pi
svagośālām (37), nyastāṅgaḥ prapadopari (41), tadaivāvasarābhijñā (52), utthāyātha varāṅgī
(59), lalitā-pramukhās tāvat sakhyas tāḥ (57), gandha-cūrṇa-paripūrṇa (62), haimīm jihvā-
śodhinīm sā karābhyām (63), pāṇi proñchya śrī-mukhendum ca (64), tatra kāñcana-maye
(65), abhyajya nārāyaṇa-taila-pūraiḥ (67), manda-pakva-parivāsita (69), aṅgāni tasyā mṛdu-
cīna-celaiḥ (70), athāgatām bhūṣaṇa-vedikāyām (71), sā kṛṣṇa-netra-kutukocita-rūpa-veśām
(105) |

tṛtīya-sarge—suteśad-racita-vyagrā (12), aupanandeh subhadrasya (13), amṛta-madhuram
āstām (14), tataḥ sāsādyā jaṭilām (18), vadhūm athāhūya jagāda (24), kṛtāgrahoccaiḥ punar
āryayāsau (26), kṛṣṇasya prātar-āśāya (27), tatrāgatām caraṇayoḥ praṇatām (37), pratyekam
āliṅgya (38), upalā-vaṇikam tv ekāḥ (40), sarasa-rasavatī (41), prakṣālyā pāṇi-varaṇam (62),
tat-tat-karmaṇi lagnāsu (63), athāha putrānayanotsukā (83), prahitya tam sātha (84), tām āha
sammārjita-vedikāntare (85), kṛtāni kriyamāṇāni (109), tato gatā dugdha-gr̥ham (113) |

caturtha-sarge—atha vrajendraṇa (1), ehy ehi vatsa (2), tad yātā sva-gr̥hān putrāḥ (5), gatesu
teṣu hṛṣṭeṣu (6), tam āgatām tv āplava-vedikāntaram (8), tatropaviṣṭasya sukham (9),
abhyajya nārāyaṇa-taila-pūraiḥ (10), manda-pakva-parivāsita (14), tac-chṛīmad-aṅgam (15),

vidhāya gorocanayāsyā bhāle (17), tasya śrīmad-bhuja-yugalayoḥ (18), snātānuliptā (20), toyārḍra-kañcuka- (21), śrīdāma-subalau (22), teṣūpaviṣṭeṣv atha pānakāni (23), sva-sva-samskr̥tam iṣṭānnam (24), tāni mātā balādibhyo (26), syandānikopari (39), ānīyāniya gāndharvā (40), annāny atho tāni caturvidhāni (44), atha bala-jananīm tām (48), sāmi-bhuktaṁ kiyat tena (49), idam idam atimiṣṭam vatsa (57), bhakṣya-bhojyaṁ bahutaram iṣṭam (59), sarve suvāsita-mṛdā (60), rasāla-kara-samskr̥to (62), niṣkrāmya dhautānghri-karam (64), ānanda-ja-sveda-jalair vrajeśayā (65), tayā nirdiṣṭā (66), tair bhūṣaṇair atha dhaniṣṭhikayopanītaiḥ (71) ||49||

iti daśa-ślokī-bhāṣye caturtha-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha pūrvāhna-līlām āha—

**pūrvāhne dhenu-mitrair vipinam anusṛtaṁ goṣṭha-lokānuyātaṁ
kṛṣṇaṁ rādhāpti-lolaṁ tad-abhisṛti-kṛte prāpta-tat-kuṇḍa-tīram |
rādhāṁ cālokya kṛṣṇaṁ kṛta-gr̥ha-gamanāryayārkārcanāyai
diṣṭāṁ kṛṣṇa-pravṛtṭiyai prahita-nija-sakhī-vartma-netrām smarāmi || 5 ||**

pūrvāhne dhenu-mitrair ity ādi-sthāne kṛṣṇaṁ gobhiḥ sva-mitrair iti pāṭhāntaram | kṛṣṇaṁ rādhāṁ smarāmīty anvayaḥ | saṅgave iti śeṣaḥ | kīdṛśaṁ kṛṣṇaṁ ? gobhir mitraiś ca saha vipinam anusṛtaṁ vanaṁ prati calitam ity arthaḥ | pūrvavac cārtho bodhyaḥ | goṣṭha-lokair vraja-vāsi-janair anuyāto'nugato yas tam | taiḥ kṛtānugatikam ity arthaḥ | śrī-rādhāyāḥ sphūrtyā lolaṁ cañcalaṁ sa-trṣṇaṁ vā, lolaś cala-satṛṣṇayoḥ ity amaraḥ | tasyāḥ śrī-rādhāyā abhisṛti-kṛte abhisaraṇārtham ity arthaḥ | prāptaṁ tasyāḥ śrī-rādhāyāḥ kuṇḍasya tīram yena tathā tam | samāse guṇibhūtasyāpi śrī-rādhā-śabdasya tac-chabdena parāmarśo nitya-sāpekṣatvāt | tām katham-bhūtām ? kṛṣṇaṁ ālokya kṛta-gr̥ha-gamaṇāṁ gocāraṇāya nirgataṁ kṛṣṇaṁ pathi samālokya kṛtaṁ svakīya-gr̥ha-gamaṇāṁ yayā, gaty-artha-karmaṇīty ādi caturthī | **caturthī tad-arthe** [pāṇ 6.2.43] iti yoga-vibhāgāt samāsaḥ | āryayā śvaśrvā arkārcanāyai sūrya-pūjanārtham diṣṭāṁ ādiṣṭāṁ ājñāptāṁ ity arthaḥ | kṛṣṇasya pravṛtṭiyai vṛttāntāya samācāra-jñānārtham ity arthaḥ prahitā preṣitā yā nija-sakhī tulasī nāmnī tasyā vartmani netre yasyāḥ sā tathā tām | **vārtā pravṛtṭir vṛttānta udantaḥ syāt** ity amaraḥ ||50||

kramaṇodāharaṇāni (caturtha-sarge)—tāvāt sva-sevā-kṛti-labdha-varṇaḥ (4.73), vaṁśi-viṣāna-dala-yaṣṭi-dharair vayasyaiḥ (77) |

(pañcama-sarge)—anuvrajan svordhva-mukhaṁ vrajenduḥ (10), anvayat-pitarau vīkṣya (19), aṅge sutasyātha kareṇa mātā (34), kriyamānāgrahau svasya (27), gopānaṁ svadharmo naḥ (28), dharmād āyur yaśo vṛddhiḥ (29), ājñā mātaḥ pitar ity (35), bhūr dyaur bhavyā bhavatu (36), yathā pitṛbhyāṁ sa tathā (37) vrajāṅganānām trṣṭitākṣi-cātakān (38), yayāce rādhikāṁ ājñāṁ (41), vraja-tyāgāraṇyānotpannābhyāṁ (52), abhyāsato'tha (56), svām svām sakhyo'pi (57), kundavally atha tām rādhāṁ (58) |

(ṣaṣṭha-sarge)—pravīṣṭo'ta vanam paścāt (1), nṛtyanti gāyanti hasanti gopāḥ (4), sthitim sthirām mātrpuro vakāraiḥ (5), tataḥ sva-viccheda-davāgni-mūrcchitām (12), prodyad-vepathuḥ (15), vṛndāvana-sthira-carān (27), yato yataḥ patati vilocanam (25), sva-kalpitair loka-caya-prasiddhaiḥ (30), tām vikṣya kṛṣṇaḥ (31), sāpy āha tam tau (34), itas tataḥ sañcarator gavālīḥ (36), pāyayitvā jalam gās tāḥ (37), upapulinam athāsau (38), tataḥ sakhīn āha hariḥ (39) |

(saptama-sarge)—kiyad dūram tato gatvā (1), parito maṇi-sopānāvalibhiḥ (2), tīrthopari sphurad-ratna-maṇḍapaiḥ (3), pratimaṇḍapa-pārśvasya (4), yāmye campakayoḥ pūrve (5), pūrvāgneya-diśor madhye (6), catuṣkoṇeṣu vāsantī (10), nicita-pṛthu-latānām (9), tad-bahiḥ paktrimāpakva (11), tad-bahir bāhyopavanāśliṣṭa- (12), nānā-puṣpa-phaloccāyi (13), puṣpāṭavī-phalārāma- (14), nava-kamala-dalāli- (17), kahlāra-raktotpala-puṇḍarīka- (18), haṁsa-sārāsa-dātyūha- (19), sva-sadṛk-tīra-nīreṇa (26), atha vṛndā-gatam ity ādi (120), vṛndā tat-tan-nija-nipuṇatā (121) |

(pañcama-sarge)—āgatya khaṭṭopari –sanniviṣṭām (74), kṛṣṇāṅga-kāmālaya-vaijayantikām (76), ekendu-jāti-phala- (77), mālām etām tulasi haraye (78), śrī-rādhikāpy atha (79) |

(ṣaṣṭha-sarge)—athāgatā sā tulasī (50), tataḥ sā tulasī nyasya (52), kaṇṭhe srajam tām atha (54), āgatya kuñje parihāsa-lilām (55), sakhyās te kuśalam sakhīśa (56), priyāvalokanotkaṇṭham (62), sā te kāntā (63), tac chrutvocchvasita-svāntaḥ (64), lilā nikuñja-kalanāya tadātha (65), rādhe tvam tāmra-kuṇḍī-maraṇa- (5.69), tāḥ pronmattā api jaṭilāyāḥ (5.73) ||50||

iti daśa-ślokī-bhāṣye pañcama-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha madhyāhna-lilām āha—

**nānā-yatnāpta-saṅgodita-vividha-vikārādi-bhūṣā-pramugdhau
vāmyotkaṇṭhātilolau smara-makha-lalitādy-āli-narmāpta-śātau |
dolāraṇyāmbu-vaṁśī-hṛti-rati-madhu-pānārka-pūjādi-līlau
rādhā-kṛṣṇau sa-trṣṇau parijana-ghaṭayā sevyamānau smarāmi || 6 ||**

rādhā-kṛṣṇau smarāmīty anvayaḥ | madhyāhne iti śeṣaḥ | kimbhūtau nānā aneke ye yatnodyamās tair āptaḥ prāpto yaḥ saṅgaḥ saṅgamo milanam tena uditā udgatā ye vividhā aneka-prakārā vikārāḥ sāttvika-bhāvādayas te ādayo yeṣām udbhāsvarāny aparyāyānubhāvānām te eva bhūṣaṇāni tābhiḥ pramugdhau prakarṣeṇa sundarau—mugdhau sundara-mūḍhayor ity amaraḥ | vāmyam ca uktaṇṭhā ca vyāmyotkaṇṭhe tābhyām lolau cañcalau | tatra tasyā vāmyam tasya tu tat-sparśady-utkaṇṭheti bodhyam | smara-makhe kandarpa-yajñe lalitādīnām ālinām narmabhir āptam śātam sukham yābhyām tau tathā tau | śarma-śāta-sukhāni cety amaraḥ | dolā ca āraṇyam ca araṇye bhavam āraṇyam vana-vihāra ity arthaḥ | ā ambu iti cchedaḥ | āmbu ca ambu abhivyāpya jala-vihāram ity arthaḥ | vaṁśī-hṛtiś

ca ratiḥ rasotsavaś ca madhu-pānaṁ ca arka-pūjā ca tās tathā ādayoyāsāṁ vasantotsava-dyūta-krīḍādinām tās tathā tā līlā yayos tau tathā tau sutṛptāv ity anena bhojana-līlā sūcitā | tad-anantara-bhāvinī-śayana-līlābhā—parijanāḥ parikarāḥ sakhī-janā ity arthaḥ | teṣāṁ ghatayā samūhena sevyamānau sevītāv iti | atra kramo na vivakṣitaḥ | bahvīnām līlānām ekasminn eva śloke samāveśāt |

ato mūla-granthe krameṇaivodāharaṇāni jñātavyāni, yathā aṣṭama-sarge—athāgatā sā tulasī (9), śravasor avatamsaka-dvayīm (10), tat-sparśataḥ phulla-saroja-netrā (11), tatas tadaivāgata-kundavallyāḥ (39), vrajād viniṣkramya dadarśa sā (42), kṛṣṇo'py ārād bakula- (106), mithas tat-tad-guṇāntyā (108), kim kānteḥ kula-devatā (109), ayaṁ kim kandarpaḥ (112), itthaṁ mitho darśanato viśuddhaḥ (115) |

navama-sarge—puraḥ kṛṣṇālokāt sthagita- (11), hriyā vāmatayāvahitthayā (17), tat-sparśa-bhītyeva vivṛtya kandharām (58), kṛṣṇo'tha kāntā tanu-citra-nartakī (59), kāntā vibhugnikṛta-cillī-kārmukā (60), tasyāravindāhati-jāta-sātaṁ (61), tat-sparśa-samphulla-tanor nata-bhruvaś- (62), athāli-varga-smīta-lola-netrā (63), kṛṣṇaḥ kundalatām āha (69), sā cāha nāham ācāryā (68), asyāḥ puraḥ savya-kuce (71), athārcanāyām vihitodyamo'sau (75), sakhyaḥ smara-makhārambhe (76), dṛṣā taṁ darśayantyālīr babhāṣe (93), paśyaitās te kṛtārcāyām (94), viśākhā śāṅkarī mūrti (95), citrā naiśācarī (96), śrī-rūpa-mañjarī seyaṁ (97), tadā svārthe tad-dhitādhyā (98), tad-āgati-sa-śāṅkas tāḥ (100), yām yām pratīyāya sa cañcalākṣīm (101), sa-kāku-vinayāt kāpi (102) |

daśama-sarge— tataḥ svasmāc chaṅkamānām (5), ruṣṭena tuṣṭā lalitā (23), mayāpy asyai dattam aṅgam (26), ity ālapan śrī-hariḥ (38), ity ālapantyām tvaritam (29), kāntāṅga-saṅgaja-sukhena (30), nirgatā tasyām sva-paṭāñcalena (31), he kṛṣṇa dor-bimba-vidhuntuda (32), asyādvaitā viśākhāham (33), anyā vā kati me gaṇyā (34), bhogaḥ krameṇa tārāsu (37), dhṛṣṭāpagaccha he rāho (39), tenālakṣitam āgatya (40), alakṣitam sāpy amunā gṛhītā (51), sa cirāt svakarād apacyutām (52), sāpi taṁ cala-dṛg-bhaṅgyā (53), sā taṁ prayatnāt pihitam vidhāya (56), haris taṁ āha cauri (58),

tayor madhyaṁ samāsādya saṅkrudho lalitābravīt |
sāvajñam sopahāsam ca kṛṣṇam vikṣya mudānvitā ||

hasta-mātrāyatā śuṣkā (77) |

dvādaśe—naivātmābhiḥ kvāpi dṛṣṭāsti vaṁśī (25),

atha rādhā-karād gūḍham ādāya muralīm śanaiḥ |
vinyasya vṛndikā-haste niścintā lalitā sthitā ||

vṛndāha kakkhaṭikayā vaṁśī (37), atha kundalatā vaṁśīm (38), mano vaṁśān kurvan (39), tato vṛndātavīm vṛndā (43), iyaṁ vṛndāṭavyātata-ṣaḍ-ṛtu-lakṣmī- (49), ūrdhva-prasarpat-sumano-rajāḥ-paṭam (50), nānā-varṇaiś ca patitaiḥ (51),

vasanta-kāntam ālokyā vana-bhāgam tato hariḥ |

svālokanodgatām taysa śobhām āha priyām prati ||

kunde marandāśana-tundilānte (70), mauna-vratam tyaktum (71), vāsantī svarṇa-yūthī-
mukha-hasita-latālibhiḥ (72),

nāmnā nidāgha-mañjum ca vana-bhāgam atha purah |
niješau darśayann āha prahasan madhumaṅgala ||

vastrāṇi sat-pāṭali-puṣpa-vṛndaiḥ (82), supaktrimaiḥ pīlu-karīra-dhātrī- (83), niśamya vācam
madhumaṅgalasya (88), karāravindena parāga-pāṁśulān (89), rādhā-kṛṣṇau prāha tatas tau
(92), asmin bhṛṅgāli-lalitā (94), abhram abhrāvṛtam cāsmin (95) |

trayodaśa-sarge— athāvad kundalatā nicāyatam (6), pariṇata-vara-guñjā-puñja- (4),
nāndimukhī tad anu tāv avadad (45), hima-ṛtu-lakṣmīm (48), ṛtāv ihāgneḥ prabaloṣṇa-bhāvā
(51), athālokyantau puro'raṇya-bhāgam (55), pravīśad akhila-jantūtkaṃpa-romāñca-kārī
(56), ittham dīvyann avikala-kalā-śāli- (114) |

caturdaśa-sarge—athāha vṛndā vraja-maṅgalākarā (27), āruhya tām śrī-ramaṇī-caryo bhavam
(31), klīnātisūkṣma-vasanāntar (33), tāmbūla-carvita-darocchvasitaika- (34), vāsoñcalīm
vividha-gandha- (35), nānā-prakāra-paṭa-vāsa-cayān (36), aṁśalambita-pauṣpa-kārmuka-
latām (37),

kṛīḍan nityam tato gatvā hindolāmbuja-vedikām |
svayam āruhya hindolaṁ kāntām ārohayac ca saḥ ||

hindola-madhyam priyayā (53), hindolikāyām sahasāli-vṛndaiḥ (54), dolāyam atilolāyām
(56), tāmbūla-vīṭir lalitā viśākhayā (58), sārddham sudevyā kila raṅgadevī (59), tābhiḥ
sevitayos tais taiḥ (60), tatrāścaryam abhūd ekam (61), punar āndolanāt tābhiḥ (62), tāsām
dalālyām paritaḥ (63), athāvaṛūdhāsu viśākhikēṅgitaiḥ (74), vākulām rādhikām prekṣya (75),
atha tābhiḥ samam kṛṣṇo (77), gata-śrame'smin sa-gaṇe sakhibhiḥ (80), āvṛtya vaktram ca
sanāñcalena sā (86), priyātavī-vṛkṣa-latodbhavam priyam (87), dayitā-guṇa-medureṇa (88),
tad-vaktra-śeṣāmṛta-miśritāsavaiḥ (89), sakhyas tāḥ kevalam svasya (91), tayor
madanotpanna-nigūḍha-līlā (108), kāntāpi ghūrṇā-paripūritākṣī (109), gandhottamāḥ
parimalādhika- (110) |

pañcadaśa-sarge— kaṅkelli-pallavaka-tallaja- (1), rādhā-suradhanīm prāpte (2), viśameṣu
raṇād vāmya- (8), kāñcīm vikṣyākramān mūkām (9), pṛthula-bhuja-padābhyām (11), trapād
amśe chinne'mṛta- (15), ākramya kāntam nija-pauruṣam tat (16), hṛd-adhara-gata-ratnam
yad yad (18), śrī-kṛṣṇa-netra-dvaya-vīra- (20), tadāsyāḥ śrī-bhālam śrama-salila- (21),
tābhyām tu sandhau vihite (26), tad anicchan narmañāsau (33), āli-mallī-matallis tā (36),
tāvac chrī-rādhikā kuñje (37), svālim prati praṇaya-roṣa- (39), kṛṣṇo'pi nirgatya nikuñja-
vṛndān (40), atha vividha-vilāsa-śrāntitaḥ (43), udvāmyādanavatitīrṣavo'pi sarvāḥ (51),
rājīva-raktotpala-puṇḍarīka- (52), nāndī-vṛndā-dhaniṣṭhādyāḥ (53), eṇīdrśām udara-daghna-
jale (57), sahasra-pāt sahasrākṣaḥ (58), vyātyukṣyām salila (69), sevālibhiḥ kṛṣṇa-kṛṣṇa-
priyās tās (93), āli-calena parimārjita-deha-keśāś (99), analpair ākalpaiḥ kusuma-racitair

(100), pauspais cābharaṇais tatra (108), tato'sau vṛndayānītas tās ca (109), bhoktum tāny upaviṣṭo'sau (111), upaviṣṭā puro rādhā (112), sukṛtta-balkalatayā (114), jāti-varṇākṛti-svādu- (116), pīlūni bahu-bhedāni (121), kadali-vadarīṇām ca (122), panasāmrādika-rasān (131), paryaveśayad etāni (132), baṭur nindan praśamsaś ca (134), karpūra-vāsitaṁ toyam (135), yātas tataḥ sa harir ambuja-mandirāntaḥ (136), athācamyāyayauḥ sarvāḥ (140), tāmbūla-carvitaṁ tābhyāḥ (141), tataḥ sā tulasī rūpa- (142), tāsū bhuktvā gatāsv atra (143), tataḥ śrī-rādhikā tābhyo (144), kṛṣṇaḥ kāntām tām samākṛṣya (145), śrī-rūpa-mañjarī-mukhya- (146) |

ṣoḍaśa-sarge—atha kṣaṇāt tau pratilabdha-bodhau (1) |

aṣṭadaśa-sarge—āsane pāśaka-kṛidā (26), hita-dāyopadeṣṭā (27), nāndī-vṛnde ca madhya-sthe (28), pravṛtte prathame dyūte (29), dvitīye tv aj ayat kāntā, (30), dvayor hari-glahe vṛtte (31), tac chrutvā sārīkā bhītā (32), hāsa-kolāhale vṛtte (33), tāvad īśābhīṣṭa-dāye (34), mitho hāra-ḥṛtāvāsīt (35), tac chrutvā calitau bhītāu (55), kṛṣṇo'tra sthāpitaḥ kaundyā (56), vilambaḥ katham etāvāvān (57), vṛddhayā mānitaṁ kṛṣṇaḥ (64), pūjārambhe'vadat kṛṣṇaḥ (65), seyam guṇavati yasyāḥ (66), nāvṛtaṁ kārayet karma (67), jagan-maṅgala-kṛd gotraṁ (68), śrī-bhāsvate'tanu-tamaḥ- (69), mantreṇānena pādyādīn (70), naivedye dakṣiṇātvena (73), nādmō'nya-devatāśeṣam (74), svīkṛtas te mayā doṣaḥ (90), ity uktvā jaṭilā hrṣṭā (92), sakhibhyām sahitaḥ so'tha (96), asmān hitvā tava gatavataḥ (97) ||51||

iti daśa-ślokī-bhāṣye ṣaṣṭha-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha aparāhna-līlām āha—

**śrī-rādhām prāpta-gehām nija-ramaṇa-kṛte klpta-nānopahārām
susnātām ramya-veśām priya-mukha-kamalāloka-pūrṇa-pramodām |
kṛṣṇam caivāparāhṇe vrajam anucalitaṁ dhenu-vṛndair vayasyaiḥ
śrī-rādhāloka-tṛptaṁ pitṛ-mukha-militam mātr-mṛṣṭam smarāmi || 7 ||**

aparāhne śrī-rādhām kṛṣṇam ca smarāmīty anvayaḥ | kimbhūtām śrī-rādhām prāptaṁ gataṁ yayā sā tathā tām, tathā nija-ramaṇasya śrī-kṛṣṇasya kṛte sāyam bhojanārtham rātri-bhojanārtham ca klptā viracitā nānā aneka-vidhā upahārāḥ pakvānnādayo yayā tām | tatas ca susnātām suṣṭhu kṛta-snānām tato ramyām veśa-racanā yasyās tām | tataḥ priyasya śrī-kṛṣṇasya mukha-kamalālokināḥ pūrṇaḥ pramādo yasyās tām | kṛṣṇam kathambhūtam ? dhenu-vṛndair vayasyaiś ca saha vrajanam anuvrajam lakṣyīkṛtya calitam | śrī-rādhāyā ālokena darśanena tṛptaṁ, pitṛ-mukhair janakādibhiḥ śrī-vraja-rājam ārabhya sarvair militam ity arthaḥ | mukha-śabdo'tra prārambhe | tad uktaṁ viśva-prakāṣe mukham niḥsarane vaktre prārambhōpāyayor apīti | mātrā vrajeśvaryā mṛṣṭam go-raja-ādy-apasaraṇena lalitam ity arthaḥ ||52||

mūla-grantha-krameṇodāharaṇāni ūnavimśa-sarge—harir atha dhavala-śreṇiḥ (22), gaṅge tuṅge hihi piśaṅgi (24), sva-gaṇena gaṇādhyakṣā (27), ālingantya iva svāṅgaiḥ (28), tat-sneha-vaśagaḥ so'pi (29), tr̥ptāḥ stha yavasair yūyaṁ (30), tato vayasyāḥ yatnāt taiḥ (31), nānā-bhedākṛti-dhvāna- (32), gāyaṁ gāyaṁ veṇunā yāti mitraiḥ (36), athāgatā sā sadanam hari-priyā (49), sātha snātānuliptā (59), cūḍā-ratna-lalāṭike (60), susnātālaṅkṛtābhiḥ sā (61), jāte'parāhne tanayā (64), athāhūyātulākhyāṁ sā (65), sve sve karmaṇi dāsādīn (72), tataḥ sva-yātr-pramukhā (73), sūryaṁ samīkṣya caramācala (74), maṇḍayantaḥ sakhīn puṣpaiḥ (76), śrī-dhenu-reṇūpari (79), vanyātana-śramaja (80), vrajeśo bhrātr̥bhi'r gopaiḥ (84), muralī-nadanād utthita-madanā (86), śrī-rādhikāpāṅga-vilokaneṣunā (92),

tyaktā rasavatīm dāsīḥ samrakṣya tad-avekṣaṇe |
rohiny-atulayābhyetya nanandālingya tau sutau ||

āsādyāgre bhavika-valitaṁ (95), godhūli-dhūmrānalakān (96), sakalavyātha go-jāla (98), āmreḍito vatsalayā balāmbayā (105), gr̥he vrajeśayānīte (107), śamita-viraha-tāpā (108) ||52||

iti daśa-ślokī-bhāṣye saptama-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha sāyantīna-līlām āha—

**sāyaṁ rādhā sva-sakhyā nija-ramaṇa-kṛte preṣitāneka-bhojyāṁ
sakhyānīteśa-śeṣāśana-mudita-hṛdaṁ tām ca tam ca vrajendum |
susnātaṁ ramya-veśaṁ gr̥ham anu janani lālitaṁ prāpta-goṣṭhaṁ
nirvyūḍhosrāli-dohaṁ sva-gr̥ham anu punar bhuktavantam smarāmi || 8 ||**

sāyaṁ tām rādhāṁ ca tam vrajendum ca smarāmi ity anvayaḥ | kathambhūtām tām ? sva-sakhyā tulasyā nija-ramaṇasya śrī-kṛṣṇasya kṛte preṣitāni anekāni bhojya-dravyāṇi yayā tām | sakhyā ānītasya īśa-śeṣasya śrī-kṛṣṇa-bhuktāvaśeṣasyāśanena bhojanena muditaṁ hṛt mano yasyās tām | tam kīdr̥śam ? tu śobhanaṁ yathā syāt tathā snātaṁ, ramya veśo yasya tam, vāsair viracita-deśam ity arthaḥ | gr̥ham anu gr̥he jananyā lālitaṁ snāna-bhojanādīnā kṛta-lālanam tataś ca prāptaṁ goṣṭhaṁ go-sthānakaṁ yena tam | nirvyūḍhaḥ siddhaḥ usrālīnām go-samūhānām doho dahanam yasya kṛta-dohanam ity arthaḥ | [māheyī saurabheyī gaur asrā mātā ca śṛṅgiṇī](#) | [vīcy-āliṛ āvaliḥ paṅktir](#) ity [amarah](#) | sva-gr̥ham anu sva-gr̥he punar anantaram yad vā punar iti pūrvasmāt pakvāmrādi-bhojanād bhinnam anna-vyañjanādikaṁ bhuktavantam vihitānnādi-bhojanam ity arthaḥ ||53||

[punar aprathame bhede](#) ity [amarah](#) | uttarārdham krameṇodāharaṇāni vimśa-sarge—

atha vṛndāvaneśvarī putra##### vedikām |
dāntān (?) nibuddhya (?) tad dāsye dhaniṣṭhāha satvaram ||
rādhāṁ samprārthya putri tvam pakvānnāny ānaya drutam |

sā gatvā yācate tāni rādhām pra#āpano#atām ||

mālatī tāvad abhyetya (5), śrī-rādhikāpi bhakṣyāṇi (6), tāmbūla-vītikās cāsyām (8), sāpi tābhyām tad āṇīya (9), aṅga-prakṣālanābhyaṅgo- (11), keśa-samskāra-tilakā- (12), kramān mātā tebhyo (13), pīyūṣa-granthi-karpūra- (14), hasanto hāsayantā te (15), ta ete sevītā dāsaiḥ (16), vijñāpya tātaṁ dohāya (30), śrī-hasta-mārjanaiḥ (31), praveśya gopair nija-mātr- lālitān (34), prasthāpya dugdhāni gṛhaṁ sa bhāvikaḥ (35), śālagrāma-śilāyām te (36), iṣṭagoṣṭhīm kṣaṇaṁ kṛtvā (39), subhadrādīn bhrātr-putrān (40), āhūtā baṭunā rājñyā (43), dakṣiṇe'syāgrajau vāme (44), sat-saurabhāiḥ kanaka-varṇa-ghṛtābhiṣiktaiḥ (46), jematsu teṣu parvieśayati (47), dugdham ghanam śikhariṇīm (49), bhuktvā pītvācamya (54), tato dhaniṣṭhā hari-bhukta-śeṣam (59), annam ādāya yātāyām (61), athāgatāsau tulasī (62), tataḥ sametetyopaviveśa bhoktum (67), asavye lalitā savye viśākhā (68), tābhyāḥ pariviveśannam (69), ācamyāsvādayantyas tāḥ (72) ||53||

iti daśa-ślokī-bhāṣye'ṣṭama-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha pradoṣa-lilām āha—

**rādhām sālī-gaṇāntām asita-sita-niśā-yogyā-veśām pradoṣe
dūtyā vṛndopadeśād abhiṣṛta-yamunā-tīra-kalpāga-kuñjām |
kṛṣṇam gopaiḥ sabhāyām vihita-guṇi-kalā-lokanam snigdha-mātrā
yatnād āṇīya samśāyitam atha nibhṛtam prāpta-kuñjam smarāmi || 9 ||**

pradoṣe rādhām kṛṣṇam ca samrāmīty anvayaḥ | pūrvavac cārtho boddhavyaḥ |
kathambhūtām śrī-rādhām ? asita-sita-niśā-yogyā-veśām tāmasī-jyotsny-abhisaranocita-veśām
ity arthaḥ | tathā ālī-gaṇaiḥ saha abhiṣṛto yamunā-tīra-stha-kalpa-vṛkṣasya kuñjo yayā tam |
śaila-vṛkṣau nagāv ubhau ity amarāḥ | kasmāt mālatyā dvārayā vṛndāyā upadeśaḥ saṅketa-
kuñja-kathanam tasmād dhetoḥ | kṛṣṇam kathambhūtām ? gopaiḥ saha sabhāyām vihitam
kṛtam giṇi-sambandhinīnām śilpānām ālokanam yena tam | kalā-śilpe kalā-bhede'pi ity
amarāḥ | tataś ca snigdhayā mātrā yatnād āṇīya samyak yathā bhavati tathā śāyitam |
athānantaram prāptam kuñjam labdha-saṅketa-nikuñjam iti ||

uttarārdham ārabhyodāharaṇāni ekaviṁśa-sarge—athāyayau hareḥ pitā (2), śete sutāḥ śrama-
bharād (5), viprān gurūn sājñali- (7), veda-dhvanair jaya-jaya-ravaiḥ (8), vrajendreneritaḥ
kṣattā (9), teṣūpaviṣṭeṣu (10), śrāvayāmāsur itare puṇyāḥ (13), caturvidhānām vidyānām
(14), tebhyo vrajeśādi-sabhāsado daduḥ (15), tāvad vrajeśā-prahitaḥ (17), tato vrajendrena
kṛtāgrahotkaraḥ (18), tatrāgatau sa madhumaṅgala-mitra-vṛndau (19), tato gate mitra-gaṇe
(20), śāyayitvātha tāms tat-tad-dāsān (21), śrī-rādhikāpy aśakalendu (23), hamsāsukā sa-śāsi-
candana-lipta-kāyā (24), jānu-dagdha-jalam tīrtvā (27), śrī-govinda-sthalākhyam (28),
kusuma-racita-śayyo (63), kusumita-bahu-vallī-maṇḍapaiḥ (64), athātra ghoṣeśa-sutaḥ
savitryām (102), itas tāvaj-jyotsnojvalita (107), tāvat kṛṣṇo'pi tatrā (109), pulaka-mukula-
jālā (110), kṛṣṇo'pi tāsām (111), vayasyāḥ vaḥ sakhyāḥ kva na (112), evam narmālibhis

tanvan (115), tām lalasā dayita-saṅgataye (119), tām spraṣṭum utsukatayerita (120), tat-sparśataḥ pulaka-kampa- (121), gūḍhau punaḥ svarṇa-ghaṭau (124), iti sumadhura-līlānanda-sindhau (125), harir api rasa-bhaṅgaiḥ (126) ||54||

iti daśa-ślokī-bhāṣye navama-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

atha nakta-līlām āha—

**tāv utkau labdha-saṅghau bahu-paricaraṇair vṛndayārādhyamānau
preṣṭhālībhir lasantau vipina-viharaṇair gāna-rāsādi-lāsyaiḥ |
nānā-līlā-nitāntau praṇayi-sahacarī-vṛnda-saṁsevyamānau
rādhā-kṛṣṇau niśāyām sukusuma-śayane prāpta-nidrau smarāmi || 10 ||**

niśāyām tau rādhā-kṛṣṇau smarāmi ity anvayaḥ | kimbhūtau tau labdha-saṅgau prāpta-saṅgāv
api utkaṅṭhitau rahaḥ-kṛīḍāyām iti śeṣaḥ | api-śabdaś cādhyāhāryaḥ | tathā bahu-paricaraṇaiḥ
bahvībhiḥ paricaryābhiḥ vṛndayā rādhyamānau sevyamānau tathā vipina-viharaṇair vana-
vihāraiḥ gāna-rāsādi-lāsyām ca kṛtvā preṣṭhālībhiḥ priyatama-sakhībhiḥ saha lasantau
vilasantau santau | tatra rāsa-lakṣaṇam uktam bhāratena—

[aneka-nartakī-vojyam citra-tāla-layānvitam |](#)
[ācatuḥ-śaṣṭhi-yugalād rāsakam maṣṇonnatam || iti |](#)

tathā nānā-līlayā vividha-vilāsa-śreṇyā tāntau śrāntau tathā praṇayi-sahacarī-vṛndena priya-
narma-sakhī-samūhena samyak sevyamānau tathā sukusuma-śayane sugandhi-sukomala-
nirvṛnta-puṣpa-racita-śayyāyām ity arthaḥ prāptā nidrā yābhyām tau iti |

krameṇodāharaṇāni (dvāviṁśa-sarge)— vṛndā sa-vṛndātha sahāli-vṛndau (2), sā tatra tau
puṣpa-citāntarāyām (3), āveśanād āli-gaṇopanītaiḥ (4), tat kānanam tām rajanīm priyās tāḥ
(5), vaṁśī-gānena tāsv eṣa (9), kānane sudhāṁśu-kānti- (10), utthitaḥ svāra-maṇi-gaṇa-saṅgī
(11), mṛdu-malayānilajita- (12), sukaṅṭhībhiḥ kaṅṭhīvara- (28), yad yaj jagau candra-
latādikaḥ haris (31), jagad-āhlādaka-śīlaḥ (32), bhrāmam bhrāmam bhramara-nikaraiḥ (46),
pulināni samikṣyāsau (49), jānu-dvayasa-toyāyām (53), tīrtvā tīrtvā sukhenaitān (54), tataḥ
pulinam āgātya (56), vitasti-mātrocca-nikhāta-śaṅkuga- (57), ādiśya hallīśaka-keli-raṅge (59),
nṛtyan nitambinīnām (60), vidhāya rādhām lalitā-viśākhayoḥ (61), laghu-bhramac-cakra-
gateḥ samā (62), sva-śaktim darśayan cakrāt (66), gopyaś ca yugapat sarvāḥ (67),
vilasyettham haris tābhiś (68) |

trayaviṁśa-sarge— atha prabandha-gānam sa (1), kṛṣṇe nṛtyaty ekale (3), raṅge kramāc
chreṇitayā sthitānām (4), tata-ghana-śuśīrādhyā- (5), kṛṣṇaḥ śrīmān muhur iha (6), tho dik
dām dām (7), kūjat-kāñci-kaṭaka- (8), gītam vādyam ca nṛtyam (36), kāścit paśyati kāś ca
cumbati (37), evam gāyan gāyam (38), kāścit samāghrāya bhujam nijāmse (39), sā nṛtyajā
śrānti (40), phulla-puṇḍarīka-śaṅḍa- (42), muhuḥ karābjena dayābdhi-magnaḥ (45), ittham

samāpya vividhā (48), hima-bāluka-bāluka'male (49), kusuma-phala-rasais taiḥ (50), pratyāṅganāyugala-madhyam asau śaktyā (51), kandarpa-mādhvika (52), kandarpa-mada-vaiklavyāt (53), svādhīna-bhartṛkāvasthām (54), taylor itaḥ sa kuñjeṣu (55), nirgataḥ kuñjanikarāt (56), ittham vidhāya puru-narma-vihāra-nṛtyam (63), toyē tadorudvayase (64), dvitrābhiḥ pañcaśābhiś ca (70), nirlepatām kuca-yugāni nirañjanatvam (71), ittham vidhāyāmbu-vihāra-nṛtyam (74), vṛndā tābhiḥ samam kṛṣṇam ānīya svarṇa-maṇḍapam (75), tataḥ sa-vṛndopanināya (76), tat-tan-nāmānkitānālī (77), anaṅga-guṭikām śidhu-vilāsam (83), phalāni rasa-rūpāni (84), tasmin mukta-catur-dvāri (85), manoja-keli-nilaye (86), sūkṣmāmbārāvṛtāvṛnta (87), paryānka-pārśva-sthita-khaṭṭikā-yuge (88), śrī-rūpa-rati-mañjaryau (89), kṣaṇam tau paricaryettham (90), śrī-rūpa-mañjarī-mukhyaḥ (91) ||55||

iti daśa-ślokī-bhāṣye daśama-śloka-bhāṣyam

--o)0(o--

asya līlā-varṇanasyopasamhāra-pūrvakam grantha-prayojanam coktam, yathā—

śrī-rūpa-darśita-diśā likhitāṣṭakālyā
 śrī-rādhikeśa-keli-tatir mayeyam |
 sevāsya gyogya-vapuṣānīsam atra cāsya
 rāgādhva-sādhaka-janair manasā vidheyā || (gla 23.94)

siddhānta-līlayoḥ sūtram daśa-ślokyā idam mayā |
 likhitam svīya-bodhāya bhāṣyam vaiṣṇava-rāgadam ||
 upāsane ca siddhānte vṛndāvana-nivāsinām |
 yad atra kṣullake granthe tad evānyatra vistare ||
 durbodham sva-matam yat tu vispaṣṭam tat kṛtam mayā |
 parair vijñāpitam yac ca tad apy uddyotitam punaḥ ||

śrī-kṛṣṇa-caitanya-gaṇeṣu mukhyaḥ
 śrī-pūrva-vikhyāta-gadādharaḥ khyāḥ |
 yasyaiva gauḍādiṣu suprasiddhā
 gosvāmy-abhikhyā kila paṇḍitādyā ||

śiṣyas tadīyo bhuvanaika-vandyaḥ
 ananta ācāryatayā prasiddhaḥ |
 vidyāsu vācaspatināpi tulyaḥ
 premnā nijābhīṣṭa-śīrora-samsthaḥ ||

tasyābhavac chrī-hari-dāsa-nāmā
 śiṣyaḥ suvikhyātatayā gurur me |
 yasyaiva pādāmbuja-dhūli-leśa-
 sevā-prabhāvāl likhitam mayedam ||56||

iti śrī-govinda-sevādhipati-śrī-haridāsa-gosvāmi-caraṇānujīvi-

śrī-rādhā-kṛṣṇa-dāsa-viracitaṁ daśa-ślokī-bhāṣyaṁ sampūrṇam ||

śubham astu ||